

ПРОЕКТЪТ И СКАНДАЛЪТ „БАТАК” (разказ на един очевидец)

Александър Везенков

Неколкократните опити да се обсъди по-спокойно проектът „Батак” като че ли не постигнаха резултат. Не се оправда първоначалното очакване, че като отmine медийният скандал, ще дойде ред и на „спокойното”, „академично” разглеждане на темата. Напротив – всеки нов опит за дебат по проекта води до реактивизиране на скандала. Широката публика неизменно недоволства – недоволства, че участниците в проекта „са се скрили”, недоволства, ако „пак се показват”. Самият проект не бе завършен, след неколкократните отлагания не се проведе и планираната конференция. Обсъжданията в публичното пространство пък се превръщат в паралелни монолози, при които едни изброяват грешките в „проекта на Балева и Брунбауер”, а други разобличават лъжите по техен адрес, като повечето изказвания започват с нервни възклицания от типа: „Омръзна ми да повтарям...” и „Тези хора как не разбраха...”.

Не се оправда и очакването, с публикуването на каталога за несъстоялата се изложба от проекта¹,

1 *Батак като място на паметта. Изложба.* М.Балева, У.

да се опровергават страховитите обвинения срещу участниците в него. Това е все пак разбираемо – от една страна научните публикации имат несравнимо по-малка аудитория от медиите и не могат да се мерят с тях по влияние, от друга – веднъж тиражираните обвинения оставиха дълбоки следи, включително у смятащите себе си за „специалисти“. Затова дори прочитането на текстовете в каталога не можа да промени нагласите на по-голямата част от вече повлияните от медийната атака. Такива хора даже започнаха да размахват публикувания каталог като поредно доказателство за злонамерения характер на проекта и за упорството на неговите автори в погрешните им възгледи. В знак на протест един български гражданин дори публично изгорил книжката на централния площад в Русе.²

Като един от макар и страничните участници в разработките по проекта и като човек, който по неволя проследи след това и скандала, все пак бих искал да изложа и своето мнение. Първо ще се опитам да покажа как скандалът деформира дебата около проекта, за да можем след това да обсъдим по-спокойно същността на темата – ставаше дума за влиянието на една картина върху националната памет за Баташкото клане. Надявам се, че това ще позволи да се възползваме от рационалните елементи в иначе емоционалните и често истерични спорове около „проекта Батак“.

Скандалът от 2007 г.

След като избухна скандалът с „проекта Батак“, от много страни започнаха да се сочат грешки и да се анализират спорни твърдения в него, като списъкът стана

Брунбауер, съст. София: Изток-Запад, 2007.

² <http://www.bulphoto.com/image.php?img=78667>

наистина внушителен. Но всъщност скандалът избухна заради нещо, което го няма в проекта – отричане на Баташкото клане. Едва след като това обвинение доби широка публичност, цяла поредица от изрази и твърдения бяха извадени от контекста си и започнаха да звучат скандално. Възниква въпросът, защо ако разработката наистина е била толкова съмнителна, скандалът можа да бъде провокиран само след като ѝ се приписа нещо допълнително.

Не много време преди това проектът разбираемо бе възмутил музейните работници в Батак – макар ясно да отбелязва извършеното през 1876 г. клане, в него се твърдеше, че жителите на селото всъщност са избити в резултат на социално обусловен конфликт на местно ниво, а не защото са се включили в Априлското въстание. Освен батачани, една подобна теза бе нормално да подразни и по-консервативните историци, и изобщо хора, които са усвоили и възприели основните тези на днешната българска историография по въпроса. Но на национално ниво тази интерпретация не можеше да привлече внимание и да предизвика крайни реакции – националната памет сакрализира клането в Батак, а то в случая не се оспорва. Доказателство за това дава и становището на музея в Батак от януари 2007 г.³ – написано остро, емоционално, не особено аргументирано и на много места просто несвързано, то не обвинява Мартина Балева и Улф Брунбауер в „отричане на клането“. На два пъти в него (с. 2 и 6) се говори за „омаловажаване“ както на Априлското въстанието, така и на клането, но ясната формулировка „отрича Баташкото клане“ още не е изкована. Нямахше съответно и по-широк обществен или политически отзвук.

³ Становище на Исторически музей – Батак, Изх. No 3 / 24.01.2007 г.

Общественият взрив настъпи едва когато се появи и тиражира твърдението, че проектът отрича самото Баташкото клане. Това създаде нова обстановка, а реакцията беше незабавна, бурна и масова. Колеги разказват, че всичко започнало с кратък манипулативен коментар в едно от поредните предавания на Божидар Димитров „Паметбългарска“ на 21 април 2007 г. Вестниците подеха обвиненията в броевете си от понеделник, 23 април и „проектът Батак“ стана водеща тема на националните медии през следващите няколко дни, като с осъждането му се ангажираха ред политически и обществени фигури, а също и ръководствата на академични институции като БАН и Софийския университет. Те виждаха една добре обмислена антибългарската инициатива, възмущаваха се как може да се отрича точно Баташкото клане, изброяваха още и още доказателства, че то е неоспорим факт, едва намираха думи, за даzakлеймят и опровергават нещо, което никой не бе твърдял. По своя размах скандалът надхвърляше не само значимостта на проекта, но предполагам и очакванията на инициаторите на самата медийна кампания. В крайна сметка цялата истерия бе отразена и от чужди, предимно германски медии, което представи страната в крайно лоша светлина. Всичко това обаче предизвика и едно безпрецедентно противодействие на учени и интелектуалци, загрижени от медийни и политически манипулации, както и от евентуални ограничения в свободата на научната работа. Трябва да се отбележи, че такава позиция заеха ред учени от държавните академични институции, чиито ръководства вече бяха осъдили „проекта Батак“.

От „медийния скандал“ до „професионалния дебат“

Няма да навлизам повече в историята на самия скандал – той е все още пресен в съзнанието на хората, а и евентуалното изучаване на голямата медийна кампания, на техниките за манипулация и на мощната обществена реакция би следвало да бъде задача на други социални науки. Тук ще се огранича с въпроса как скандалът повлия на обсъжданията сред историците и изобщо сред заинтересуваните се от самия проект. И интересното е колко силно техните коментари бяха оцветени от емоциите на момента. Независимо че инициатор на медийната истерия бе Божидар Димитров – човек считан от колегите си за умел манипулатор и „чалга-историк“ – неговите интерпретации в крайна сметка бяха взети насериозно от много специалисти.

Очевидно е, че всички онези публикации, които се заемат да доказват, че в Батак е имало клане, че то не е „мит“, не са критичен отговор на проекта на Мартина Балева, а просто подемат тезите на медийния скандал. Такъв е случаят с множеството интервюта на директора на Института по история Георги Марков⁴, с позицията на историците от кръг „Будител“ от 24 април⁵, с официалната реакция на ръководството на БАН от 25 април⁶, с интервюто на Андрей Пантев във вестник „Труд“ от 26 април⁷, с коментара на Никола Георгиев в „Монитор“ от същия ден⁸ и ред други, и дори с лекцията

4 Напр.: „Сред костите се крият много пачки“ - интервю на Лиана Панделиева с проф. Георги Марков. – *Монитор*, 2 май 2007.

5 „Клането в Батак не е мит, а реалност“. – *Будител*, бр. 4, 2007, с. 1: http://buditel.europressbg.net/online/media/broi_4.pdf

6 *Информационен бюлетин на БАН*, бр. 5 (111), година XII, София, май 2007 г., с. 6-7.

7 „Някой иска да вгорчи отношенията ни с Турция“ - интервю на Мариела Балева с проф. Андрей Пантев. – *Труд*, 26 април 2007, с. 17.

8 Н. Георгиев, „Това са първите плодове на влизането ни в

на Илия Тодев на откритото заседание на Научния съвет на Института по история, макар да е изнесена на 22 май – цял месец след избухването на скандала.⁹ На този фон сред представителите на официалните институции по-адекватна бе реакцията на тогавашния декан на Историческия факултет на Софийския университет Иван Илчев – макар в съответствие с обществената нагласа на момента да се произнасяше осъдително и презрително за проекта, той все пак говореше за недостатъците на самото изследване, а не за това, което му се приписваше; той се изказа по-решително и срещу провежданата медийна и политическа кампания.¹⁰

Следвайки обвиненията по медиите, специалистите видяха в проекта злонамереност и липса на уважение към жертвите на трагедията. В съзвучие с обществените нагласи и в разрез с вътрешноприсъщия на научното дирене стремеж да се поставя всичко под въпрос, професионалните историци лесно се съгласиха, че има теми, които са сакрални и с това изследователите трябва да се съобразяват. Иван Илчев предупреди „да не се докосват до рани, които още кървят, до оголени, болезнени нерви“. Реакцията на „Академичната общност“ (?) на Софийския университет от 27 април уточняваше, че в научните изследвания не бива да се „засяга достойнството и историческата памет на българския народ“. Малко по-късно Илия Тодев заяви, че изразеното

ЕС“. – Монитор, бр. 2901, 26 април 2007, с. 12.

⁹ Тодев, Ил. Баташкото клане – мит или история?: www.ihist.bas.bg/CV/XV-XIX_ITodev/Tezisi_Batak.htm Авторът е ръководител на секция „История на българския народ през XV-XIX век“ в Института за история на БАН.

¹⁰ Илчев, Ив. „За употребите на историята“. Ив. Сега, 28 април 2007:

<http://www.segabg.com/online/article.asp?issueid=2632§ionid=5&id=0000901>

вече възмущение е „обяснимо, може би дори необходимо, когато невнимателни ръце пипат светините ни“.

Показателен е и самият факт, че реакциите на академичните институции и на водещите специалисти се появиха във вихъра на скандала и бяха предназначени за най-широка публика. И с това се свърши. Въпреки заканите, че „проектът Батак“ може и трябва да бъде „съкрушен научно“, „с факти и аргументи“, досега никой от професионалните историци, които се присъединиха към осъдителните оценки в края на април 2007 г., не направи следващата стъпка – да подложи на критичен анализ вече публикувания каталог със статиите на участниците в проекта. В крайна сметка историческата колегия реагира не на „проекта Батак“, а подобно на голямото мнозинство от хората – на „скандала Батак“.

Колко силно медийният скандал беляза дискусиата дори в академичните среди, личи и при сравнението на позициите на водещите специалисти с единствения отговор отпреди разгарянето му – този на Наум Кайчев, който иначе е смятан за „националистически“ настроен автор.¹¹ В него просто бяха изложени определени аргументи срещу една от основните тези на Балева. Показваше се, че през 80-те години на XIX век трагичните събития в Батак не са били забравени и вече са имали определено място в националната памет, посочваха се някои пропуски и грешки, но без да се правят обобщения и квалификации, нито пък да се отправят обвинения в „отричане“ на каквото и да било. И именно, защото отговорът на Кайчев предхождаше големия скандал от април 2007 г., този текст в крайна сметка се оказва много по-адекватен като тон и нагласа в сравнение с по-късните изяви на иначе умерени историци.

¹¹ Кайчев, Н. „Как Батак влезе в българския национален разказ.“ – Култура, бр. 24 (2419), 21 юни 2006.

Малко след избухването на скандала отговори по същество дойдоха и от Историческия музей в Батак: с един по-кратък вариант от името на колектива на музея¹², и един по-подробен, подписан от уредника в него Димитър Църпев.¹³ Като изключим осъдителните заглавия и някои квалификации, в тези текстове се сочеха конкретни грешки и пропуски в проекта. Аргументи срещу конкретни твърдения в него се появиха и в други коментари, но патосът им бе другаде – те бяха провокирани от убеждението, че проектът злонамерено отрича или поне омаловажава на Баташкото клане. Като цяло хората, които бяха научили за проекта от медиите, впоследствие го четяха през призмата на едно вече оформено впечатление и не можеха да се освободят от усещането, че в него има нещо съмнително.

„Всичко е за пари...”

„Das ist alles für Geld” – така започваше краткият, но цветист коментар на един модерно мислещ историк, доцент в Софийския университет, публикуван във форума „Македония” на dir.bg. Макар този постинг да бе по-късно изтрит, той ясно показва, че спонтанната реакция на „академичната общност” принципно съвпадна с тази на „обикновените хора” и „медиите”. В случая дори нямаше значение за колко пари става дума – авторите на проекта първо бяха обвинявани, че са взели огромни суми, но след като това не се потвърди, те бяха клеймени, че са се продали за обидно малко пари.

Интересно е все пак, защо всички представители на

¹² „Мит ли са кланетата в Батак??!!”: <http://www.batak-bg.com/MIT%20BATAK.htm>

¹³ Църпев, Д. „За научния дебат и фалшификацията на историята.”: <http://www.batak-bg.com/DEDAT.htm>

официалната наука толкова държаха да обсъдят въпроса с парите. В цитираното по-горе интервю Георги Марков предупреди, че сред костите на жертвите в Батак „се крият много пачки”. В доклада си Илия Тодев пък се оплаква, че историческата наука е в „нокдаун”, поради *„неизменните си убийствено ниски заплати”*. Иван Илчев също е избрал финансов акцент, за да завърши статията си в “Сега”: *„...къде е нашата държава да подкрепи енергично и щедро научни проекти, особено в областта на хуманитаристиката, които да утвърждават нашите, българските ценности, да ги покаже на Европа, да ги утвърди в Европа”*. Така обвиненията в продажност бързо се превърнаха в аргумент за финансиране на „нашата”, „българската наука”, което всъщност значи „на нас, българските учени” и включва на първо място средите, от които идеха горните оплаквания.

Зад думите на Илчев прозира и убеждението, че отстояването на едни или други „ценности” зависи от това кой дава парите. Наистина, не е без значение, че проектът е финансиран от западноевропейски академични институции. По правило те се застъпват за неутрално представяне на миналото, за преодоляване на ангажираността на националната историография. Тези разбирания не се споделят от местните националисти и е нормално да има противопоставяне. По-важното е, че макар да се придържа към определени принципи, финансирането от западни институции не предопределя резултата. В конкретния случай Балева е могла да кандидатства с проект, който би бил приемлив за западните академични стандарти и същевременно не би подразнил традиционните историци в България, освен разбира се с факта, че някой друг е получил финансирането.

Антибългарският заговор и борбата срещу него

Въпросът за чуждото финансиране стоеше в пряка връзка с представата, че то е предназначено за един добре обмислен антибългарски заговор. Имаше дори спорове кой е поръчителят – Турция, Германия, немска фирма с интереси в Турция или тъмните сили на глобализма. Тази конспиративна теория бе охотно подета и от академичните среди. Симптоматично е, че в „разобличаването“ на проекта се включиха немалко историци по образование и дори по професия, които са сред официално оповестените сътрудници на бившата Държавна сигурност (Божидар Димитров, Георги Първанов, Красимир Каракачанов, Драгомир Драганов и др.). Видели от собствен опит как историческата наука може да се използва за политически цели, много български учени проектираха този модел и върху опонентите си. Не е ясно доколко те вярваха на конспиративните си теории, предназначени да шокират широката публика. Все пак за хора с този начин на мислене бе неразбираемо, че „провокативното“ в проекта е плод на собствения избор на една докторантка, а „провокацията“ (ако съдим по това къде е публикуван първият вариант на изследването и какво предвижда проектът) е насочена към сравнително тесния кръг от хора, които четат периодични издания за изкуство и култура и ходят по изложби.

Намесилите се в скандала историци виждаха самата наука като средство за борба срещу „антибългарския проект“, при това по-добро и ефикасно от медийната и политическа кампания. Според Илия Тодев българската историческа наука трябвало да даде „академичен отговор на предизвикателствата“ на изправилия се

срещу нея „по-обигран, по-сплотен и по-мотивиран, но и по-некоректен опонент“. В едно по-късно интервю във вестник „Атака“, тогавашният заместник-ректор на Софийския университет Георги Бакалов говори с определена критичност за публичните реакции срещу проекта, при които се е стигнало „до едно преекспониране“, докато според него на проекта е трябвало да бъде реагирано „научно“ („А можеше научно да се отговори по съкрушителен начин.“)¹⁴ Неколцина изказаха мнение, че планираната конференция трябвало да се проведе именно, за да бъдат опровергани тезите на проекта. Явно в „академичните среди“ в България науката все още се мисли като средство за борба срещу коварни външни и вътрешни врагове, а не като поле за спокойна дискусия с аргументирани мнения.

„Истинските учени“ и „професионалните историци“

Ако историците добавиха нещо специфично в публичния дебат, то това разбира се бе обвинението в липса на професионализъм. Тъй като Мартина Балева не е историк, в реакциите срещу нея имаше и чисто гилдийна ревност. Критиките бяха, че не познава историята и не я изследва „професионално“ на основата на „документи“. За опиране на документална основа настояваше Николай Поппетров в дискусията, публикувана в „Култура“ („Но не мога да се съглася с никакви други прочити, освен прочит върху изворите. Изворите – в тогавашния им исторически контекст.“). След него и Илия Тодев за пореден път се обяви срещу оставянето на историята в

¹⁴ „Митът Батак“ се прицели в паметта на народа.“ – Атака, бр. 662, 22 ноември 2007: http://www.vestnikataka.com/?module=displaystory&story_id=39955&edition_id=662&format=html

ръцете на „арогантни дилетанти“ и, както сам пояснява под линия, под „дилетанти“ той разбира „хора, които не работят с извори“. Но в своята по-ранна студия за Батак по време на Априлското въстание¹⁵ Тодев не е ползвал нищо друго освен по-стари автори (основно Ангел Горанов – Бойчо и Йордан Венедиков), които е ползвала и Балева. Там Тодев цитира на няколко пъти Вазов, цитира дори Евангелието, но не прибавя анализ на „извори“ или „документи“. Представянето на въстанието и клането в Батак в другите академични публикации се опира в общи линии на същите източници. Не виждам защо при това положение на авторката на проекта, а и въобще на „иноваторите“ в историческата наука, се приписва някакво пренебрежение към работата с „историческите извори“.

Изобщо към неизвестната млада изследователка се прилагаше двоен стандарт. Така Иван Илчев, иначе сам автор на „интердисциплинарни изследвания“, дисквалифицира Балева с аргумента, че е „човек изкуствовед и за голямо съжаление просто не знае нещата“, сякаш в проекта не става дума за една картина. Критиките на професионалните историци към Балева често почиваха и на една негласна претенция за монопол над изследванията върху миналото. Оставяйки на заден план съществуването на темата, много от тях се отдадоха на обобщения срещу „изкуствоведите“ и „културолозите“, които се изказвали без да разбират. Така вместо до аргументиран спор между специалисти, се стигна до спор за това, кои са специалистите. При това оборването на отсрещната страна биваше свеждано до многократно повтаряне на гръмки, но голословни обвинения в „псевдонаучност“ и „фалшифициране на историята“ –

¹⁵ Тодев, И. Батак в Априлското въстание. – Във: *История на Батак*. Я. Янев, ред. б.м., 1995, 110-143.

характерна в това отношение бе официалната реакция на ръководството на БАН.

Експертното говорене

Казаното дотук съвсем не означава, че е имало само истерични и неадекватни коментари – мнозина се включиха в публичните спорове именно, за да се противопоставят на медийната и политическа кампания. Но тук ни интересува не сама по себе си достойната за уважение гражданска реакция, а проведените в тази връзка дебати между специалистите. И най-характерното в случая е, че мнозина опитаха да обяснят ставащото през призмата на дотогавашните си проучвания. Така например Иван Еленков се появи с извадки от своя добре познат на историческата колегия текст „за институциите, които произвеждат исторически знания“. Когато в Центъра за академични изследвания се проведе дискусиата, публикувана във вестник „Култура“¹⁶, той направо започна да чете подбрани пасажии от този обемен текст. На същата дискусия Благовест Нягулов говори за разделението между „традиционалисти“ и „иноватори“ в историческата колегия, опирайки се на направено няколко години по-рано и вече публикувано изследване.

В споменатата лекция от 22 май Илия Тодев, който професионално е най-близо до темата, рециклира части от свои по-рано публикувани статии (почти половината от библиографията към текста са статии на самия Тодев) и представя проекта като продължение на някаква въобразена от самия неготрадицияна „възрожденска фобия“ („...случаят има предистория. И затова започвам по-

¹⁶ „Историята – наука или политическа пропаганда“. – *Култура*, бр. 18 (2457), 8 май 2007.

отдалеч.”). Обширният и многопосочен анализ всъщност е подвеждащ – тук като „предистория” на проекта са представени интерпретации и публикации, за които действителният му автор – Мартина Балева – все още не е била дори чувала, докато го изготвя. В същото време, един месец след началото на скандала, Тодев още не е съвсем наясно кой е автор на проекта, който оборва: той говори за „нашумелия проект на австрийския българист У. Брунбауер”, в който Балева вместо като автор е посочена като само един от участниците „от българска страна”. В крайна сметка, след това несъразмерно дълго въведение, Тодев изобщо прескача самия проект, за да се заеме да отговаря на въпроса дали Баташкото клане е „мит или история”.

И други още изследователи намериха повод в „скандала Батак”, за да поставят по-общи въпроси. След като отмина първоначалният шок, много от специалистите споделиха раздразнението си, че споровете и общественият интерес са се насочили към всъщност маловажни проблеми. С последващите си публикации и изказвания те като че ли се опитваха да пренасочат дебата към действително значимите според тях въпроси. Но тези изяви не допринесоха особено нито за преодоляване на обществената истерия, нито за изясняване на темата за Баташкото клане и паметта за него – всъщност те просто възпроизведоха старите идейни противопоставяния между „националисти” и „традиционалисти” от една страна, и „модерно” и „либерално” мислещи от друга, както и на личните вражди помежду им. Това допълнително спомогна темата да „омръзне” дори на специалистите, без да бъде наистина разработена.

И така, след избухването на скандала дори най-експертно формулираните мнения вече бяха повлияни от него – било като възприемане на поне някои от медийните обвинения, било като застраховане срещу тях. Професионалните историци неизменно отсъждаха, че „проектът е слаб”, но и мнозина от противниците на медийната и политическа кампания подчертаваха, че защитават свободата на словото и на научните изследвания, а не самия проект.

Но вместо да обобщаваме, че „проектът е слаб”, нека погледнем какви конкретни забележки могат да се направят към него и дали и доколко те го обезсмислят. На първо място би следвало да правим разграничение между проекта като изследване (текстът на Балева) и като организация, с която е кандидатствано за финансиране (проект с автор М. Балева и ръководител У. Брунбауер). Това разграничение е важно, защото много от критиките към „проекта Батак” всъщност се отнасяха до някои общи фрази в документацията за финансиране, доказващи „актуалността” на темата, които обаче не са имали практическо значение за работата по проекта. Похвално е наистина, че тази документация е направена публично достояние чрез интернет, но съществуването на изследването е в други текстове, впрочем, също достъпни по интернет.

Оттам насетне към проекта са поканени и други изследователи – за участие в каталога към планираната изложба, както и в предвидената малко по-късно, но в крайна сметка несъстояла се конференция. Трябва да се отбележи, че всички текстове в каталога са писани самостоятелно, без координация и намеса, а в каталога

има включени и адаптирани варианти на текстове, които са писани и публикувани по-рано. Към тези статии почти не бяха отправени критики, а те бездруго са самостоятелни разработки, така че тук ще се ограничи до въпросите, повдигнати в изследването на Мартина Балева¹⁷ – то именно е ядрото на „проекта Батак“, срещу него бяха и основните обвинения по време на „скандала Батак“.

Проектът като организация

Според мен главният организационен проблем на проекта бе, че се насочваше основно към подготовката на видимите крайни продукти – изложба с двуезичен каталог и обновяване на експозицията в Батак. Наместо върху самото изследване, акцентът бе поставен върху широкото популяризиране на предполагаемите му резултати. Логиката на проекта изискваше позадълбочено проучване на представите за Баташкото клане в годините от 1876 докъм началото на XX век, за да се види тяхното формиране и така да се очертае евентуалната роля на художника Антони Пиотровски. В духа на „проектната култура“ тази липса е привидно компенсирана с включването в каталога за изложбата на писани по други поводи и вече публикувани текстове.

На второ място трябва да отбележим нещо, което дори не се доближи до реализиране – предвиденото обновяване на експозицията на историческия музей в Батак. Въпреки наличието на предварителни разговори,

¹⁷ Изхождам преди всичко от статията ѝ в каталога за изложбата, но се връщам и към първия ѝ вариант от май 2006г. (във в-к „Култура“), където много от хипотезите са по-ясно формулирани, както и към отговора, който междуременно бе дала на критиката на Н.Кайчев.

авторката на проекта и ръководството на музея в Батак (и техните началници от столицата) явно са имали съвършено различни представи за това как би следвало да се обнови експозицията му. Изследователският проект можеше да бъде предмет на спорове и обсъждания. Перспективата за нова експозиция обаче щеше да изисква не само много повече работа, но и постигането на съгласие между хора с принципно различни представи и подход към проблема.

Не бих се съгласил обаче с обвиненията, че проектът прекалено арогантно навлизал в сферата на българската културна и образователна политика. Преди всичко тук отново има двоен стандарт – повечето от утвърдените ни учени отдавна са нагазили в това поле с писане на учебници, като автори, консултанти и гости на телевизионни предавания и, разбира се, като членове на експертни съвети към различните музеи. По-важното е, че в едно плуралистично общество, културната политика не е монопол на държавната администрация и заетите в нея (да изброявам ли имена?) – инициативата на частни лица и неправителствени организации има своето легитимно място в нейното формиране.

Изследователският проект

Основното обвинение срещу изследователския проект на Мартина Балева беше в „непознаване на историята“. Спорните въпроси бяха свързани с това дали има истинско въстание в Батак, кой и по-какви причини извършва клането, дали то може да се разглежда като местен конфликт, дали е било забравено в годините след 1878 г. и, съответно, дали именно полският художник Антони Пиотровски е привлякъл наново

вниманието към него.¹⁸ Както ще се опитам да покажа, някои от първоначалните хипотези на проекта издържат проверка, други остават недоказани, а трети следва да бъдат отхвърлени. Така впрочем е при всяко изследване. Толкова повече, че Балева обяви хипотезите си на един сравнително ранен етап от работата си, което я направи по-уязвима за критики.

След избухването на скандала, от различни страни бяха посочени ред недостатъци в работата по проекта – фактически грешки, съществени пропуски, случаи на неточно цитиране и недоказани хипотези. Не бих се съгласил обаче, че всички те са очевидни. Показателно е, че повечето от фактологическите грешки и пропуски, открити по време на дебата през април и май 2007 г., не са отбелязани в цитираното „становище“ на музея в Батак от 24 януари 2007 г., а едва в по-късни реакции на работещите в него. Предизвиканата от скандала свръхчувствителност заостри погледите към проекта. Смятам обаче, че независимо от мотивите на критиците, посочването на тези грешки е от голяма полза за действителното проучване на темата. Отделен въпрос е какво се случва, когато на подобен безпощаден анализ бъдат подложени текстове на специалистите, които критикуваха М. Балева. От опит знаем, че онези, които се заемат да отбелязват фактическите грешки в писанията на утвърдените ни учени неизменно биват дисквалифицирани като „педанти“, „фактографи“ и „буквояди“, които от взирание в детайлите не можели да осмислят цялостната картина. Но като оставим настрана фактологическите неточности, бих отбелязал, че повечето спорни моменти в тезите на Мартина

¹⁸ Първите три въпроса засегнах и в краткия си текст в каталога към планираната изложба (*Батак като място...*, с. 110-116). Тук доразвивам казаното, като се старая да не го повтарям.

Балева всъщност са свързани с широко разпространени интерпретации. Нещо повече, някои от тях са възприети от традиционната българска историография. Именно затова ми се струва, че те заслужават и по-внимателно разглеждане.

Едно последно уточнение. По време на скандала се намериха мнозина, които се възмутиха „и от двете крайности“ и се заеха „да дадат и на едните, и на другите да се разберат“. Това беше реакцията на много „професионални историци“, а също и на „умерени, разумни националисти“, които заклеймяваха както Балева, така и „крайностите“ в кампанията срещу нея. Но противно на това, което мъдро ни съветват, истината в случая не е „по средата“ между „двете крайности“. В действителност по време на „скандала Батак“ се разгоряха цяла серия от спорове – за свободата на научните изследвания и за почитането на националните светини, за толерантността и националната памет, за „крайния“ и „умерения“ национализъм, за „познаването“ и „новия прочит“ на историята, за науката и псевдонауката, стигна се до гилдийни и лични подмятания, а най-вече, както се опитвах да покажа, от решаващо значение за характера на „дебата“ бяха някои откровени клевети. Да търсим при това положение „златната среда“ между различните мнения (при това сведени до точно „две крайности“) е колкото безполезно, толкова и непостижимо. Затова, струва ми се, не постигнаха резултат и опитите да се организира „диалог“, на който да се чуят мненията и на „двете страни“. Тук си поставям далеч по-просто формулирана задача: ще тръгна от проекта – „слаб“ или не – и като взема под внимание изказаните по същество критични бележки, ще се опитам да видя докъде може да стигне така започналото проучване. Разбира се,

ограничавам се до чисто изследователската част на проекта „Батак“.

Интерпретацията на събитията от 1876 г.

Според познатото ни от досегашните изследвания, Батак е едно от по-големите села в Северните Родопи, които се включват в подготовката за въстание през пролетта на 1876 г. То спада към IV революционен окръг и бива посетено от първоначално определения за главен апостол Панайот Волов. На събранието в Оборище селото е представявано от председателя на местния революционен комитет Петър х. Горев Кавлаков, който дори влиза в пререкание с междувременно наложил се като водач на бунта в окръга Георги Бенковски. Научавайки за преждевременното избухване на въстанието в Средногорието, съзаклятниците в Батак се вдигат на бунт на 21 срещу 22 април (стар стил) и в продължение на около седмица контролират положението във и около селото, водят преговори за мирно съжителство с мюсюлманите от съседните села, а с бунтовниците от Брацигово – за съвместна защита. Ентусиазмът и самоувереността на баташките въстаници траят до деня на появата на истински противник – започвайки от 29 април селото е обградено от многобройни нередовни банди, водени от доспатския полицейски началник Ахмед Ага (Барутанлията). След първите сблъсъци и след като виждат първите палежи в покрайнините на селото, първенците и мнозинството от жителите бързо преценяват, че да се влиза в директен сблъсък е безсмислено и тръгват да се крият по домовете си; вечерта на 30 април Петър х. Горев е принуден да бяга от Батак заедно с малцина последователи.

Това обаче съвсем не е край и идва ред на много по-кървави събития – първенците на селото, които на 2 май договарят капитулацията и предават оръжието на Ахмед Ага, са убити по особено мъчителен начин, докато вече почти напълно обезоръженото население опитва да се укрие в няколко по-солидни сгради в селото – църквата, училището и някои частни домове. Никоя от тях не се оказва достатъчно добра защита и през следващите два дни повечето от приютилите се там са избити или принудени да се предадат; мнозина са изклани след като вече окончателно са се предали. В крайна сметка Батак дава многократно повече жертви в сравнение с другите центрове на въстанието от април 1876 г.

Въстанието в Батак и „историческите извори“ за него

Първото нещо, което шокира тукашните историци бе твърдението на Мартина Балева, че клането в Батак не е предизвикано от българското въстание. Тук тя всъщност буквално следва казаното от едни от най-важните източници за клането: Джанюариъс Макгахан – специалният кореспондент на вестник „Дейли Нюз“, и Юджин Скайлер – американският консул в Истанбул, чиито предварителен доклад е включен в книжката с репортажи на Макгахан. Балева цитира Макгахан, според когото *„имало слаб опит за въстание в три или четири села, но нищо такова в Батак“*, а в първия вариант на статията си и Скайлер, който дори говори за *„масово надигане“ (levée en masse)*, но не на българите, а на мюсюлманските села срещу християнските им съседи.¹⁹

¹⁹ Балева, М. „Кой (по)каза...“, 2006; MacGahan, J. A. *The Turkish Atrocities in Bulgaria*. London: Bradbury&Co, 1876, p. 25, 89. Балева предава цитатите от Макгахан в свободен превод, но вярно по смисъл.

Балева настоява (и към този важен въпрос ще се върнем), че и самият Пиотровски всъщност илюстрира разказаното от Макгахан. Става дума за същия текст, който толкова хора след това привеждаха като доказателство, че „клането не е мит“, та да оборят Балева.

Към казаното от Макгахан и Скайлер относно липсата на въстание в Батак можем да добавим някои не толкова категорични, но сходни твърдения. Уолтър Беринг – втори секретар на британското посолство в Истанбул, казва, че селото е било обградено, след като се разбрало, че в него се готви въстание.²⁰ Робърт Мор, който посещава Батак през октомври 1876 г. също казва, че доколкото е могъл да научи, макар селото да било посещавано от дейци на бунта, в него не е имало широко, открито или активно въстание.²¹ Най-интересното е, че репортажите на Макгахан се появяват на български език през 1880 г. в превод на Стефан Стамболов – главен апостол на Първи окръг на въстанието, което някак си придава допълнителна тежест на цитираното твърдение. Горните думи на Макгахан тук се появяват като „...имало слаби опитвания в две три села, но не и в Батак...“.²²

Въпреки всичко това, за българската историография няма съмнение, че омаловажаването на въстанието през 1876 г. е просто един тактически ход, за да се спечели общественото мнение в подкрепа на мирния и цивилизован български народ, а Батак е основен въстанически център. Така го сочи Захари Стоянов в

²⁰ Митев, Й. Рапортът на Уолтър Беринг за турските репресии в България през 1876 г. – Във: *Известия на държавните архиви*, 1988, т. 55, с. 198.

²¹ More, R. *Under the Balkans. Notes of a visit to the district of Philippopolis in 1876*. London, 1877, p. 84.

²² *Турските зверства в България. Писма на специалния кореспондент на „Daily News“ Е.Д.Макгахана*. Превел С.Стамболов. София, изд. Я. С. Ковачев, 1880, с.20.

„Записките“: „*После Панагюрище и Копривщица в IV въстанически окръг първенството се паднаше на Батак*“.²³ Това разбиране се споделя и от днешната българска историография. В изчерпателното си изследване върху въстаниците от Четвърти революционен окръг Христо Йонков изброява поименно 159 души въстаници от Батак, което прави селото трети по големина център на надигането от 1876 г. след Панагюрище и Копривщица (точно като при подредбата у З. Стоянов), изпреварвайки всички други въстанали селища в окръга.²⁴ В други публикации се говори за над 1100 въстаници в Батак – тази внушителна бройка се появява у Ангел Горанов (Бойчо) и съответно у всички, които го следват.²⁵

И тук има нещо, което не е без значение: различните описания на събитията в Батак всъщност водят към един и същи основен първоизточник – водача на въстанието в селото Петър Горанов. Той дава информация на З. Стоянов за събитията в Батак – името му е първото сред онези, на които Стоянов благодари поименно в предговора на „Записките“ за предоставените от тях сведения²⁶, а неговият син Ангел е автор на книгата „Въстанието и клането в Батак“ от 1892 г., която се ползва екстензивно от всички следващи автори. Последното усилва съмненията на Балева, че всъщност не е имало истинско надигане от българска страна и тя отдава вяра

²³ Стоянов, З. *Записки по българските въстания*. София, Български писател, 1983, с. 739.

²⁴ Йонков, Хр. *Числен, социален и класов състав на революционерите в Априлското въстание 1876. Историко-социологическо изследване на IV революционен окръг*. София, БАН, 1993, 155-158.

²⁵ Бойчо [А. Горанов], *Въстанието и клането в Батак*. Пловдив, Д.Манчов, 1892, с. 38; *История на България*. София, БАН: т. VI, 1987, с. 386; Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов. *Априлското въстание в съдбата на българския народ*. София, БАН, 2001, с.169.

²⁶ Стоянов, З. *Записки...*, 1983, с. 36.

на мненията на външни наблюдатели като Макгахан и Скайлер, които изрично твърдят, че в Батак не е имало никакво въстание.²⁷ Втори важен проблем в тази връзка е, че поради навременното си бягство от селото Петър Горанов и синът му Ангел не са свидетели на самото клане, а техният разказ се използва за описване и на клането.²⁸ Изобщо тук имаме един сериозен проблем с „изворите“, който Балева е забелязала, а „професионалните историци“ пропускат. При това трябва да се добави, че Ангел Горанов е имал и литературни амбиции (той е бил журналист, автор е на един роман), и написаното от него не е сухо препредаване на събраната информация, а умело написана и въздействаща творба.

И все пак алтернативни източници има, и те говорят за надигане на българското население на Батак. Тезата се потвърждава от отдавна преведен и публикуван на български език официален османски рапорт, който сочи Батак, при това нееднократно, като много важен център на въстанието.²⁹ Рапортът говори за дръзкото поведение на батачани в началото на въстанието и за оказана от тях съпротива при обсадата.³⁰ Един от сигурните знаци за вдигане на въстание от страна на християните през пролетта на 1876 г. са убийствата на мюсюлмани, били

27 Балева, М. Образът на Батак в колективната памет на Българите. – Във: *Батак като място на паметта. Изложба*. М. Балева, У. Брунбауер, съст. София, Изток-Запад, 2007, 23-24.

28 Все пак Балева няма основания да иронизира статута на „очевидец“ на Ангел Горанов – той пише в преизказно наклонение дори за събития, в които сам участва. – Бойчо, *Въстанието и клането...*, 1892, с. 38, 47 и др.

29 Гаджанов, Д. Г. Турски източници за новата ни история. – Във: *Сборник на БАН*, т. 3, 1914. Заглавието на документа Гаджанов превежда като „Важен рапорт до Високата порта, съставен от лице, натоварено да изследва в Пловдив избухналото в Пловдивско въстаническо движение“.

30 Гаджанов, Д. Г. Турски източници..., 25-26.

те длъжностни лица или случайни хора – водачите на въстанието често подтикват към такива действия, за да стане вдигането на бунта необратимо. Такива убийства има и в Батак, за което споменават и българските изследователи (Д. Страшимиров изброява 7 убити и неколцина още ранени),³¹ и османският рапорт (според него тук са убити 14 турци и един циганин).³² Това опровергава добронамерените твърдения на Макгахан, цитирани и от Балева, че в селото нямало убит „даже и един турчин“, и че самите „турски служби не твърдят подобно нещо“.³³

Длъжни сме да направим една уговорка: макар и по различни мотиви османската власт също има интерес да търси и да вижда бунт в Батак – именно той оправдава последвалите репресии. Рапортът обобщава: „*Вижте, има ли в Пловдивско село, което да не е въстанало и което въпреки това пак да е било нападнато и разрушено*“.³⁴ В един по-ранен официален рапорт, този на Едиб Ефенди, дори се твърдяло, че всички жертви в Батак се дължали на кървавата битка край въстаналото село, при която имало големи загуби и от двете страни.³⁵ Неслучайно в този си пункт написаното от Едиб Ефенди е оспорвано от чуждите анкетьори.³⁶ По време на скандала бе публикуван

31 Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание*. Т. III, Пловдив, 1907, 95-96.

32 Повече убити рапортът сочи само в Копривщица, където въстаниците избили 66 цигани и 5 турци. – Гаджанов, Д. Г. Турски източници..., с. 35.

33 Балева, М. Образът на Батак..., 2007, с. 23 (цитира J.A. MacGahan, *The Turkish Atrocities ...*, 1876, p. 25).

34 Гаджанов, Д. Г. Турски източници..., с. 39.

35 Страшимиров, Д. *История...*, с. 363. На това Д. Страшимиров възкликва: „*Ние знаем, че дръвникът в черковния двор беше единственото поле на сражение, дето се отличиха батачени.*“

36 Митев, Й. Рапортът ..., 1988, с. 198 и сл.; Митев, Й. Френската

откъс от спомените на Исмаил Кемал – виден османски чиновник от албански произход, а впоследствие и първи министър-председател на Албания, който е член на една от комисиите, посетили районите на въстанието, в това число и Батак, и съответно участва в изготвянето и на един от докладите по въпроса: *„Центрове на въстанието бяха шест села: Батак, Перушица, Брацигово, Авреталан (Копривщица)...*“*.* Исмаил Кемал говори за *„потушаването на въстанието в Батак“*, а не за непредизвикано клане на селото.³⁷

Впрочем, за въстание в Батак пише в спомените си и самият Пиотровски: *„Когато българското въстание избухнало, Батак се присъединил към въстаническото движение с такава безгранична наивност, че когато човек чете, просто не му се иска да вярва.“*³⁸ Наистина, това са думите му в спомените – на какво мнение е бил художникът, докато подготвя и рисува картината си, е трудно да се каже; по това време той няма и откъде да е чел за присъединяването на Батак към въстанието. Във всеки случай от завършената картина никак не се разбира, че селото е въставало – разголените мъртви тела на платното са все на млади момичета. Според Балева, то изглежда като да илюстрира точно определени фрази от текста на Макгахан – най-известната до това време публикация за Баташкото клане до това време, който отхвърля да е имало и бунт, и съпротива в Батак. Така

анкета за жестокостите в България през 1876 г. – *Исторически преглед*, 1989, 5, 83-97.

³⁷ Оригиналното английско издание на спомените на Исмаил Кемал е трудно достъпно, но по време на скандала съответната част бе публикувана в български превод през италианското издание. Огнянов, М. Батак – свидетелство на турски сановник. – *Анти*, Год. 17, бр. 19 (802), 11-17 май 2007: <http://www.pro-anti.net/show.php?issue=802&article=3>. Не е изключено Исмаил Кемал да е автор именно на доклада, публикуван от Д. Гаджанов.

Макгахан видял повече трупове на жени; те всички били разсъблечени по риза, за да бъде ограбени и изнасилени; двата бряга на реката, която се вижда и на платното, били покрити с трупове.³⁸ Съществена разлика, която забелязваме е, че според Макгахан повечето жени са били обезглавени³⁹, докато на картината това е изключение.

В крайна сметка остава проблемът, че широката публика знае главно за клането в Батак, а за въстанието говорят основно неговите организатори и техните наследници. Така в пътеписа си *„В недрата на Родопите“* от 1892 г. Иван Вазов разказва за една голяма своя изненада от книгата на Ангел Горанов-Бойчо: *„За битки около Батак малцина може би да знаят у нас. И аз признавам се, не подозирах такова нещо, преди да прочета книгата на г. Манчова (издателят на книгата, б.м.)“*.⁴⁰ Положението не се променя принципно и до днес – общественото съзнание помни Баташкото клане, а историци и местни патриоти се опитват да изведат на преден план въстанието и героичната отбрана на селото, като тръгват от разказите на Горанови – баща и син, и прибавят различни предания на стари батачани.

Колкото до разказаното от Петър и Ангел Горанови, в началото на ХХ век Д. Страшимиров го сверява със спомените на живи свидетели. Изследвачът открива отделни неточности и разминавания, но повечето

³⁸ Балева, М. Образът на Батак..., 2007, с. 18 (цитира J. A. MacGahan, *The Turkish Atrocities ...*, 1876, p.28). Същевременно Балева отбелязва поставянето на „черкезин“ на доминираща позиция на платното, което противоречи на казаното от Макгахан, че въпреки първоначалните слухове, черкезите не са участвали в клането.

³⁹ MacGahan, J. A. Op. cit, p. 26.

⁴⁰ Вазов, Ив. *В недрата на Родопите*, 1892, гл. XXV. – Цит. по: <http://www.slovo.bg/showwork.php?AuID=14&WorkID=842&Level=1>

сведения се потвърждават и той сам предпочита да се опира на него.⁴¹ Може да се спори доколко това доказва верността на разказаното или е още едно потвърждение на тезата, че именно версията на Горанови се е наложила в описанието на въстанието в Батак. Така или иначе, големият проблем за тях не е протичането на въстанието, нито самото клане, а критическият момент на бягството им от обсаденото село, с което се спасяват.

Обсадата и отбраната на Батак

Описвайки трагедията на мирните жители на Батак, Макгахан казва, че те не са оказали каквато и да било съпротива (дори турските власти не твърдели подобно нещо), а според предварителния доклад на Скайлер *„селото се предава без нито един изстрел...“*.⁴² Самата продължителност на обсадата (на това се обърна внимание и в някои мнения по форумите по време на скандала) подсказва, че батачани не са се предали отведнъж. Макар че някои сцени на героизъм и безстрашие изглежда да са по-късно измислени, фактът, че трагедията се проточва няколко дни, потвърждава мнението, че жителите му са се бранили, доколкото им е било възможно. Тук обаче става дума за неизбежна отбрана, а не за въстание за свобода – то е отпреди това пропаднало поради колебанията на мнозинството батачани. Пък и в селото са останали именно голямото мнозинство от *„колебаещи се“*, докато водачът на въстанието вече го е напуснал заедно със семейството

41 Страшимиров, Д. *История* Т. III, с. 234, 235 (за разминаванията: с. 92, 232).

42 MacGahan, J. A. *The Turkish Atrocities...*, p. 25, 93. Беринг говори за една своеобразна „битка“, която траяла два дни, но изглежда без жертви и от двете страни. – Митев, Й. *Рапорът ...*, с. 198; срв.: Страшимиров, Д. *История...*, с. 364.

си и малцина последователи; **избитите са преди всичко мирни хора, а не въстаници.**

Притоваположение трябва да се прави разграничение между борбата на въстаниците и самозащитата на батачани, след като основните въстанически сили са побягнали или са се отказали от борбата. На това неколккратно настоява Д. Страшимиров, който подчертава, че кланетата (основно между 2 и 4 май) не са част от историята на вече безуспешно приключилото въстание (22-30 април): *„Трябва да приемем, че с разбиването на въоръжените сили на революционерите, престава и всяко въстание; всичко друго, що следва, би съставлявало страници от своеволията на турското владичество в България“*.⁴³ В едно уточнение под линия Страшимиров подчертава и разликата между воденето на същинско сражение и отделните изстрели при самоотбрана: *„Изобщо всичко, що е разказано за Батак, като сражение и дори малкото престрелки, които и аз сам споменувам тука, би трябвало да се вземат, като част от общото бягане, при което единични личности прибегват до самозащита.“*⁴⁴

Постепенно обаче, както в историографията, така и в популярните издания, трагичната история на клането се превръща в материал за написването на героичната история на въстанието – отчаяната самоотбрана на мирното и объркано население се представя като част от борба за национално освобождение, ужасната смърт на нищо неподозиращи жертви, които просто не са успели да спасят живота си, се оказва *„съзнателна саможертва за свободата на Отечеството“*. Всички противоречиви

43 Страшимиров, Д. *История* Т. III, с. 244; подобно на с. 375: *„...подобно описание ще образува страница в историята на турското варварство, ала не и в историята на нашето въстание“*.

44 Пак там, с.239.

факти и прояви се тълкуват в полза на една героизирана, „бунтовна“ интерпретация. Така например на паметника, издигнат на Трендафил Керелов и Вранко Д. Паунов – двама от жестоко убитите пратеници за капитулацията на селото, е записано само, че те са били „*организатори на Априлското въстание в Батак*“.⁴⁵ В цитираната книга на Хр. Йонков сред водачите на въстанието в Батак е посочен и най-изявеният му противник – Ангел Кавлаков.⁴⁶

Същевременно много от по-късните изследователи с право подчертават, че няма основания да се говори за някакво особено капитулантство точно в случая с Батак. Драмата не е в това, че Батак се е предал „*уви, пълзешком*“ (Ив. Вазов) – така се предават повечето от въстаналите селища, а в това, че след като слагат оръжие, жителите му са избити – нещо, което иначе е изключение. Съдбата на батачани не е плод на тяхната нерешителност, а на изключителната жестокост и безчовечност на техните нападатели.⁴⁷ Димитър Страшимиров изтъква и ролята на по-особеното географско разположение на селото: „*Тикнато дълбоко в недрата на Доспат, Батак лежеше готов курбан на прага на Чепинския помаклък и Родопските кърджалии*“.⁴⁸

Един от спорните въпроси бе свързан с това как да бъдат определяни извършителите на престъплението. На едно място в първия вариант на статията на Балева някак подвеждащо се говори за обсада на селото от „*османски войски*“, макар тя иначе да е наясно, че става дума за „*нередовни войски*“ (както личи от текста на проекта за финансиране). Тук Балева всъщност се доближава до

45 Манов, Хр. *Батак*. София, Септември, 1979, с. 125.

46 Йонков, Хр. *Числен, социален...*, с. 117.

47 Венедиков, Й. *История на въстанието в Батак 1876 г.* София, 1929, с. 111.

48 Страшимиров, Д. *История...*, Т. III, с. 227.

лексиката на съвременната българска историография, която говори за „*войска*“, включително и „*редовна*“, при смазването на въстанието в Батак,⁴⁹ вместо просто за „*башибозук*“ или „*въоръжени банди*“ от „*помаци*“ и „*турци*“. Както стана дума в по-ранни дискусии, целта е зверствата да се представят като пряка последица от политиката на империята, а самото въстание – като едно много по-сериозно начинание, което не могло да бъде смазано лесно.

Трябва да добавим обаче, че тези усилия са всъщност излишни. Това, че обсадата и клането на в Батак са дело на башибозука не значи нито, че борбата срещу тях е била по-лесна, нито че властта няма отношение към случилото се. Все пак практиката да се организират нередовни банди е плод на една целенасочена политика, която трябвало с малко средства да компенсира липсата на достатъчно професионално подготвени офицери и войници, пък и полицейски сили. По това време все още не е премахната и практиката местни разбойници и деребеи да се рекрутират на служба на централната власт. Начело на нередовните банди виждаме служители на османската администрация – такъв именно е случаят с доспатския полицейски началник Ахмед Ага (Барутанлията), за когото официалният рапорт директно казва, че е бил изпратен от властта начело на „*въоръжена тълпа*“ (заедно с него бил и каймакаминът на Неврокоп).⁵⁰ Основните недостатъци на башибозука са неговата недисциплинираност и неспособност да води военни действия на съвременен ниво. Що се отнася до борбата

49 Вълчев, А. Турските въоръжени сили по време на Априлското въстание. – *Исторически преглед*, 1976, 1, с. 55; Методиев, Г. *Епопеята Батак*. София, Партиздат, 1980, с. 33; 165-173; *История на България*. София, БАН, Т. VI, 1987, с. 387.

50 Гаджанов, Д. Г. *Турски източници...*, с. 31.

срещу зле въоръжени и необучени селяни, башибозукът имал всичкия капацитет да се справи успешно и големият проблем е, че обикновено извършвал това с много повече жестокости и злоупотреби от редовните части.

Големият брой избити в Батак

Въпреки разминаванията в точните числа всички източници сочат много по-голям брой убити в Батак, отколкото в другите пострадали селища, поне що се отнася до IV окръг на въстанието. Това ясно личи от изследването на Д. Страшимиров, който в поименни списъци посочва 1750 избити в Батак, 264 в Панагюрище, 208 в Перушица (непълни данни), 142 в Клисурса, 43 в Брацигово (със околните села – 141), 26 в Копривщица и т.н.⁵¹ По същия начин и публикуваният от Д. Гаджанов официален османски рапорт дава отдалеч най-голям брой избити именно в Батак, и това при положение, че докладът изрично дава селото като пример за преувеличаване на броя на жертвите.⁵² Според обобщените данни за Пловдивската и Пазарджишката каза, в тях са убити общо 3044 души, като само в Батак те са 1346, докато в Панагюрище са 415, в Перушица – 275, в Клисурса – 209, в Копривщица – 43, в Брацигово – 35 и т.н.⁵³ При това не може еднозначно да се каже, че османският рапорт прикрива действителния брой на жертвите – вижда се, че

51 Страшимиров, Д. *История....*, Т. III, 406-460.

52 Според събраните по инициатива на османската власт данни, преди въстанието в селото са живеели 1552 мъже и 1937 жени, а през септември 1876 г. в него се намирали 786 мъже и 1110 жени, т.е. за убити се смятали 766 мъже и 827 жени; но и от тях се намерили живи 135 мъже и 112 жени, и така към момента на подготвяне на доклада за убити се смятат 631 мъже и 715 жени или общо 1346 души. – Гаджанов, Д. Г. Цит. съч., 37-38.

53 Д. Г. Гаджанов, Д. Г. Турски източници..., 35-36.

за повечето други селища той дава по-голям брой убити, отколкото ги изчислява по-късно Д. Страшимиров. Така или иначе, макар да дават по-малък общ брой жертви в Батак в сравнение с други източници, трагедията на селото ясно изпъква от събраните от османската власт данни. Рапортът казва това и експлицитно: *„Баташката случка е най-важната и най-страшната и е подигнала общественото мнение в цивилизования свят.“*⁵⁴

Тук е моментът да засегнем и въпроса за „преувеличения брой на жертвите“. Наистина, когато се говори за жертви на насилие, почти винаги има и преувеличения, и опити за омаловажаване. Балева отбелязва преувеличенията по отношение на Батак, макар това да няма особено значение за тезите на работата ѝ. Критиците на проекта обаче отдадоха голямо значение на тези забележки, представяйки ги ако не като отричане, то поне като непростимо омаловажаване на клането. *„Цинизъм е да се броят жертвите“*, възмуцаваха се те, и същевременно представяха възможно по-голяма бройка. Всъщност, не виждам нищо цинично в това да се обърне внимание върху факта, че не би могло да има пет хиляди убити от едно село с по-малко от четири хиляди жители. От една страна, това преувеличение вкарва елемент на недостоверност в представянето на трагедията. От друга, общата склонност за преувеличаване на броя на жертвите има и точно обратният ефект, поне що се отнася до уникалността на Баташкото клане. Защото, когато обзети от свещен гняв патриоти виждат хиляди и хиляди избити на всеки ъгъл и във всяко село, жертвите на Батак просто се губят в общата картина.

Според данните от официалния рапорт голям брой жертви има и сред мюсюлманите. Трябва да се отбележи, че те са почти изключително от нередовните

54 Пак там, с. 32.

сили – като загинали в Батак са отбелязани 1 стражар и 130 башибозуци (90 от Пловдивска и 40 от Серска каза) – последните три числа явно са закръглени и изглежда вероятно да са завишени. Ако тези данни са поне приблизително достоверни, то в Батак не само християните, но и мюсюлманите са дали относително най-много жертви. Данните за другите селища съответно са значително по-ниски и за Пловдивска и Пазарджишка каза се дават общо убити 268 души от башибозука, 106 войници и един стражар, т.е. излиза, че в Батак са дадени над една трета от жертвите от страна на властта в региона.⁵⁵ Дали броят на жертвите сред башибозука в Батак не е бил и съзнателно завишен, за да „балансира“ големите загуби сред християните, можем само да гадаем.

Въстанието от април 1876 г. като „социално обусловен конфликт на местно ниво“

Сериозно недоволство предизвика и тезата за Априлското въстание като „социално обусловен конфликт“. В проекта четем: *„Макар и при насилствените стълкновения да се е касаело за социално обусловени конфликти на местно ниво...., мнозинството българи помнят тезиконфликтикато етнически респ. национални.“* Колкото и странно да звучи тази теза за свикналия с интерпретациите на българската историография, тя всъщност е широко разпространена сред чуждите специалисти и това налага аргументирано обсъждане вместо просто отхвърляне. Проблемът е в това, че в националните историографии на Балканите всякакви конфликти – селски бунтове, отцепничества и дори разбойничеството (хайдутството) се представят като част

55 Гаджанов, Д. Г. Цит. съч., с. 35, 69.

от вековната борба на съответния народ за национално освобождение. По същия начин всяко насилие от страна на властимащите се възприема като част от някаква нарочна политика на денационализация на подчинените народи. Естествената реакция на критичния изследовател е да потърси действителните причини зад всеки бунт или насилие. Защото няма как иначе да обясним големия брой размирици на мюсюлманско тюркоезично население и съответно прилаганите спрямо тях репресии през цялата история на империята.

Струва ми се че бих могъл да илюстрирам проблема с цената на едно малко отклонение. По същото време, докато течаха проектът и след това скандалът „Батак“, пишех статия за сборник, издаван от трима западни специалисти по балканска история. Статията показваше, как изграждането на революционната организация по времето на Левски, както и вдигането на въстанието от април 1876 г. минава преди всичко през спечелването на местните първенци за националната кауза. В известен смисъл съгласието или отказът им е решаващ – въстание в дадено селище има само тогава, когато и първенците участват в него; оттам насетне селището се бори само дотогава, докато първенците не решат да се сложи оръжие.

Развитията в Батак ни показват много ясно как движещи сили са именно местните първенци, които при това са сродени помежду си, макар да не са единомисленици по въпроса за самото въстание. Ръководителят на въстаниците Петър х. Горев Кавлаков, впоследствие преименуван се на Петър Горанов, е син на един от предишните кметове на града. Самият Петър Горанов е влиятелен човек, и в един момент е избран за член на съда в Пазарджик, но отказва да заеме тази длъжност.⁵⁶

56 Бойчо, *Въстанието и клането ...*1892, с. 15-16.

Освен това той е зет на Ангел Кавлака, кмет на селото по това време и най-видна фигура сред „благоразумните“. Изненадващо на пръв поглед, този последният също е сред поканените за организирането на революционния комитет. Сред водачите на въстаническите групи са определени синовете на Трендафил Керелов, в миналото също кмет на селото, един от тези, които ще водят преговорите за капитулацията на Батак. Получава се един нестабилен баланс между застъпниците на двете позиции, като първоначално изглежда натежава гласът на привържениците на бунта. В момента, в който мнението на „благоразумните“ окончателно надделява, водачът на въстанието се изнася от селото.

Неочаквано за мен възникна едно сериозно разминаване със съставителите. Те настояваха да обясня защо първенците са приели да се включат в революционните комитети и дори ми дадоха насока за това – препоръчаха да се погледне на *„икономическия и социален контекст, произтичащ от провеждането на танзиматските реформи в българските провинции“*, като правеха и допълнителното уточнение, че първенците не били *„само политически актьори“*. Те подчертаха също така, че според тях ставало дума *„по-скоро за въпроса за властта и за властовите отношения на местно ниво“*, че изборът на местните първенци дали да се включат в революционния комитети *„зависел преди всичко от това, какво би им донесъл този вариант в сферата на властовите отношения на местно ниво“*.

В кратка бележка обясних, че що се отнася до 70-те години на XIX век, като цяло приемам установеното в националната историография гледище, че става дума за съзнателен избор на въпросните местни първенци да се присъединят към националната кауза. В конкретния

случай аз виждах необходимостта да се потърсят „локалните измерения“ на едно „национално въстание“, вместо да се разкрият някакви „социално обусловени конфликти на местно ниво“, които впоследствие са видени като един цялостен национален конфликт. За да се избегнат недоразумения, подчертах разликата с ранните години на Танзимата, когато повечето бунтове са породени от недоволство от опитите за реформи и свързаните с това неуредици. И все пак със съставителите на сборника останахме на различни мнения. Приемайки, че изказаните от тях съображения са имали своето значение, аз все пак не ги виждах като първопричина. Без да могат сами да посочат конкретни икономически фактори и властови претенции по места, чуждите специалисти явно бяха убедени, че именно това са водещите причини за включване във въстанието, а не непременно готовността да се подкрепи националната кауза. Те изглежда останаха и с впечатлението, че в конкретния случай аз съм възприел една традиционна националистическа интерпретация и не мога да проумея нейната несъстоятелност. Може и така да е – разказвам това, не за да настоявам на собствената си правота. Въпросът е, че утвърдени чужди учени са склонни да търсят основните причини за включването във въстанието от 1876 г. в *„икономическия и социален контекст“* и във борбите за власт и влияние на местно ниво.

Отглас от това е и стремежът в проекта да се излезе от утвърдените обяснения за въстанието и неговото потъпкване. Все пак, колкото и важно да е връщането към локалното измерение на проблема, ние не можем да се ограничим само до него и да подценяваме голямото противопоставяне между мюсюлмани и християни в онзи изключително напрегнат момент. В клането участват

както хора от съседните села, с които батачани са имали по-стари търкания, така и въоръжени банди, пристигнали от няколко десетки километра след изрично разпореждане на централната власт – такъв е случаят с Ахмед Ага (Барутанлията).

Паметта за Баташкото клане и картината на Пиотровски, 1876-1892 г.

И все пак би следвало да оставим на заден план спорните моменти и дори грешките в интерпретацията на историята на въстанието и клането в Батак от април и май 1876 г., тъй като сърцевината на проекта е свързана с други, по-късни събития – с решението на художника Антони Пиотровски да нарисува картина за клането в Батак, с отиването му в селото в края на 80-те години на XIX век и с излагането на платното през лятото на 1892 г. на международното земеделско-промишлено изложение в Пловдив. Малцината участници в дискусиите, които достигнаха до този най-съществен за проекта въпрос, застъпиха мнението, че картината не е могла да има особено влияние, подчертавайки, че тя е практически неизвестна.⁵⁷ Това разсъждение звучи правдоподобно, но не предава коректно първоначалната хипотеза на

⁵⁷ Напр. Иван Илчев в *Сега*, 28 април 2007 г.: „На този фон, смея да твърдя като професионалист, картината на Пиотровски си остава слабо известна и прекалено академична, за да окаже приписваното ѝ въздействие.“; същият, *Е-вестник*, 5 май 2007 г.: „По мое мнение картината на Пиотровски никога не е била популярна.... Помислете си, кой нормален човек ще си сложи в къщата репродукция на картина с клане?“; Николай Поппетров в *Култура*, 8 май 2007 г.: „Аз не мисля обаче, че и картината на Пиотровски е играла такава фундаментална роля. Пред кого е играла? Как е била популяризирана тя? Кои хора са я виждали? Ами Вазов и неговите интерпретации на събитията?“

Балева. Според нея, макар и забравена впоследствие, картината е играла основополагаща роля в края на 80-те и началото на 90-те години на XIX век, включително като предизвиква интереса на други, много по-известни творци, към темата за Баташкото клане. Така погледнато, фактът, че хора, родени след Втората световна война, не познават самата картина, все още не доказва нищо. При това въпросът бе не толкова за влиянието на завършеното платно, а за реакциите, които е предизвикал Пиотровски, с работата си по него. Оттам неизбежно се повдигаше и въпросът за това какви са били представите за Батак и клането от 1876 г. преди появата на нашия художник.

Предполаганата забрава на Баташкото клане

Една от спорните тези на Балева, която всъщност първа бе подложена на критика, беше, че макар и придобил голяма и печална известност непосредствено след клането, скоро след това Батак бил практически забравен. Цитираният отговор на Н. Кайчев в „Култура“ показва, че това е погрешно или най-малкото силно преувеличено. Допълнителни аргументи за това, че Батак има сериозно място в общественото съзнание през 80-те години на XIX век, бяха дадени след избухването на скандала. Още при отговора си през септември 2006 г. обаче Балева прецизира своята теза в смисъл, че става дума не само за това, доколко Баташкото клане се помни преди появата на Пиотровски, а и как се представя този спомен – от централно значение тук е излагането на черепите и костите на жертвите. При това Балева основателно се противопостави на тенденцията в текста на Кайчев Пиотровски да бъде разглеждан преди всичко като „чужденец“, а не като „художник“.⁵⁸

⁵⁸ Балева, М. „Хиатусът Батак.“ – *Култура*, бр. 29 (2424), 7

Но идеята за „забравянето“ отново не е плод само на фантазията или на неосведомеността на Мартина Балева. Представата, че скоро „след Освобождението“ борбите, героите и жертвите от турско време са били забравени, е сред установените разбирания на традиционната историография, която са ни преподавали в училище – да си спомним само стихосбирката на Вазов „Епопея на забравените“. Същата идея за незаслужено забвение срещаме и в предговора на „Записките“ на Захари Стоянов. Самият Пиотровски, без да бъде съвсем директен, говори за Баташкото клане като за един широко прочул се, но вече позабравен случай („...клането в Батак, което навремето си направи впечатление в цяла Европа и предизвика Руско-турската война.“). Това е разбираемо – по думите на Вазов още на следната година Батак бил засенчен от други трагични събития („Батак е страшен в 1876 г.; на 1877 г. той не поражява вече толкова, той не е сам, той има вече подобострастници: има вече Стара Загора, има вече Сопот, има вече Калофер, има вече Карлово“).⁵⁹ В крайна сметка към това мнение се присъединява и Балева.⁶⁰

По време на скандала като най-важен пример за това, че Батак се помни и преди появата на Пиотровски, се сочеше стихотворението на Ив. Вазов „Възпоминания от Батак (разказ от едно дете)“ (1881 г.). Самото стихотворение обаче, напълно в духа на появилата се по-късно „Епопея на забравените“, разказва за Батак и за Баташкото клане като за нещо непознато. Още в първия стих детето пита поведователя дали знае за Батак („От Батак съм, чичо. Знаеш ли Батак?“) и малко по-долу се разбира, че „чичото“ не е дори чувал за това

септември 2006.

59 Вазов, Ив. *В недрата...*, 1892, гл. XX.

60 Балева, М. *Образът на Батак...*, 2007, с. 15.

село и, подразбира се, за станалото в него („*Ти Батак не си чул, а аз съм оттам:// помня го клането и страшното време.*“). В края на стихотворението детето за втори път се обръща към поведователя в същия смисъл („*Ти, чичо, не си чул заради Батак?// А аз съм отамо... много е далече...*“). Стихотворението показва, че в началото на 80-те години на XIX век процесът на създаване на националната памет за Батак и Баташкото клане прави първите си стъпки и тепърва има да се привлича вниманието към тях. Най-малкото, такова изглежда да е било мнението на Иван Вазов.⁶¹

Защо точно Батак?

Въпросът за „забравянето“ или липсата на широка известност на Баташкото клане е свързан с друг, по-важен в случая въпрос. Една от централните хипотези на М. Балева е, че изборът на Пиотровски да рисува именно клането в Батак е привлякъл интереса точно към това селище сред десетките пострадали. В първия вариант на статията й това е ясно формулирано: „*Но целта на настоящата статия се състои по-малко в това да изреди десетките примери за това календарно-тематично съвпадение, а най-вече да надникне зад причините, породили съдбовното вторачване не например в трагедиите на селата Ветрен, Брестовица, Козарско, Дребско, Станица, Царово, Баня, Стрелча, Сопот, Карлово, Злокучане, Бяга, Акънджи, Попенци, Кула, Лесичево, Ляхово и на още около 80 други селища, а само*

61 Инна Пелева отбелязва, че до към 1893 г. стихотворенията на Вазов от „Епопея на забравените“ излизат с пояснения под линия за биографията на описаните в тях герои. – Пелева, И. *Идеологът на нацията. Думи за Вазов*. Пловдив, ПУИ, 1994, 13-14.

и единствено в тази на Батак." В статията от каталога, макар и в доста по-смекчена форма, се поставя същата цел: проектът трябва „да осветли причините, породили съдбовното вглеждане в трагедията на Батак и визуалните стратегии за конструирането ѝ като съществен елемент от колективната памет на българите”.⁶²

И тук поставеният от Балева въпрос, макар и формулиран по малко по-друг начин, всъщност се задава и от нейни критици. Множество местни патриоти отдавна питат, защо жертвите на тяхното селище не са получили онова признание, което получава примерно Батак. „Не е само Батак” повтаряха мнозина по форумите и разказваха за трагедиите на други злощастни селища, пострадали при потушаването на въстанието от 1876 г. (Бояджик, Ново село и др.) или в последвалата война (Стара Загора).

Но наистина ли е било възможно някое друго селище да заеме мястото на Батак в националната памет. И зависело ли е това от избора на Пиотровски да рисува на едно или друго място? Художникът сам разказва, че именно уникалната трагедия на селото е привлякла вниманието му. В изследването обаче се допуска, че Пиотровски е можел да отиде и другаде, за да увековечи кланетата от 1876 г. Проблемът според мен е, че Балева все пак разглежда Батак като едно сред многото жестоко пострадали „около сто” села и оттам допуска, че потенциално всяко от тях е могло да се превърне в символ на мъченичеството.

Бих се съгласил, че Пиотровски е допринесъл за възраждането на печалната слава на Баташкото клане, но мисля, че дори художникът да бе избрал друго селище, за да рисува картината си, с това не би могъл да го изведе на централното място в националната памет,

⁶² Балева, М. Образът на Батак..., с. 16.

сега заемано от Батак. Все пак и това спорно допускане в статията на Балева не е плод просто на незнание – то отразява подхода на днешната българска историография, в която жертвите и пораженията се дават с обобщени данни, а смазването на въстанието се изброява селище след селище, без достатъчно ясно да се открият най-драстичните случаи, какъвто несъмнено е този на Батак. Така например в „Българско възраждане” на Н. Генчев, след като се споменава накратко за потушаването на въстанието в Стрелча, Клисурса, Панагюрище, Копривщица и Брацигово, след като разказва за събитията в Перушица, просто се минава на следващ пасаж за Батак, който започва с думите: „Трагична е съдбата и на Батак”.⁶³ Явно след като се премълчи, че предалите се българи от църквата в Перушица са си тръгнали към домовете (З. Стоянов разказва за една убита жена след падането на църквата)⁶⁴, вече не е възможно да изпъкне истинската драма на Батак, където те са избити.

Наистина, трагедия има и в църквата на Перушица, но тя е съвсем различна – тук край на живота си сами слагат Кочо Чистеменски и Спас Гинев, като преди това убиват жените и децата си (само най-голямото дете на Сп. Гинев се скрива сред хората и оцелява), а и други хора, които ги помолили за това; още неколцина последвали примера им.⁶⁵ По своему се развили събитията и в останалите селища – за Копривщица ужасът се състои основно в разграбването,⁶⁶ а на някои места като Брацигово злоупотребите са сведени до

⁶³ Генчев, Н. *Българско възраждане*. София, ОФ, 1988, с. 386.

⁶⁴ Стоянов, З. *Записки...*, 1983, с. 731; Страшимиров, Д. *История....*, Т. III, с. 226; Гаджанов, Д. Г. *Турски източници...*, с. 31.

⁶⁵ Стоянов, З. *Цит. съч.*, с. 729.

⁶⁶ Страшимиров, Д. *Цит. съч.*, Т. III, с. 208.

минимум.⁶⁷ Има селища и местности, в които избиването на мирното население участва редовна войска – случаят на Бояджик в Сливенска каза (дн. Ямболско). Но за днешната българска историография всичко се смесва и протичането на въстанието в отделните селища се описва по много сходен начин. Във всяко от тях има трескава подготовка (както в Панагюрище), води се решителна битка до последния момент (както в Перушица), поробителите избиват и опожаряват (както в Батак). В резултат на това характерното за всеки отделен случай се губи от поглед. Общественото съзнание (или както казват някои – „народната памет“) много по-вярно отчита особеното при събитията в Батак – като най-важно то помни клането.

По същия начин и осъдителната декларацията на ръководството на БАН от 25 април 2007 г. говори за „кланетата в Батак и Перушица“, смесвайки два твърде различни случая.⁶⁸ Наистина това недоразумение има престижен първоизточник – едно до друго като две от най-големите трагедии споменава Батак и Перушица З. Стоянов в предговора на „Записките“: „...като дойда в Батак, Перушица и пр., когато ви въведа в окървавените храмове на тия две исторически селца, там не искайте вече от разказвача никаква сметка.“⁶⁹ Както бе показано малко по-горе обаче, събитията не позволяват да слагаме под общ знаменател нито „кланетата в Батак и Перушица“, нито окървавяването на техните храмове. По същество това е точно „омаловажаване“ на уникалността на Баташкото клане, от което иначе всички

⁶⁷ Пак там, с. 256.

⁶⁸ „Българската и европейската наука са събрали досега огромно количество исторически доказателства, материални свидетелства и писмени източници за кланетата в Батак и Перушица.“

⁶⁹ Стоянов, З. *Записки...*, 1983, с. 33.

се възмущаваха. При това реакцията на Академията не би могла да е случайна грешка, при положение, че тогавашният заместник-председател на БАН Константин Косев е съавтор на няколко съчинения за Априлското въстание.

Равносметката, която Н. Генчев дава за жертвите от въстанието също е от естество да скрие различията между отделните селища. Той дава общи данни („30 000 българи“, „80 селища“, „други 200“) като при това потушаване, избиване, ограбване и подпалване са дадени накуп: „Априлското въстание било потушено с варварска жестокост. Около 30 000 българи – мъже, жени, деца и старци били изклани. Над 80 селища изчезнали в пожарите, други 200 били срутени и разграбени.“⁷⁰ Формулировката у Балева е идентична като логика, макар да се разминава в данните („Броят на разорените села в този период е възлизал на около сто, а общо жертвите на около 15 000“), вероятно защото се опира на иначе също така произволните преценки на Макгахан и Скайлер, които се отнасят само до Пловдивската и Пазарджишката каза и настояват на числото 15 000 избити.⁷¹

Но „изклани“, „разорени“ и „опожарени“ далеч не е едно и също. Не само защото е несравнимо пострашно да се изколят жителите на селото от това да се подпалят къщите му. При по-внимателен преглед на данните за последиците от въстанието се вижда, че в повечето случаи разоряването и опожаряването на едно селище не е свързано с масово избиване на жителите му. Много села са запалени от бандите, които са ги ограбили, след като населението е побягнало

⁷⁰ Генчев, Н. *Българско възраждане...*, 1988, с. 401.

⁷¹ Балева, М. *Кой (по)каза истината...*, 2006. Срв: MacGahan, J. A. *The Turkish Atrocities ..*, 1876, p. 11-12, 91.

– такъв е например случаят с Клисурата.⁷² От друга страна, в някои случаи запалването на селата е част от тактиката на въстаниците – по този пункт настояват не само османските власти⁷³, което е разбираемо, но за него открито говорят и организаторите на въстанието (З. Стоянов), и много от българските изследователи (Д. Страшимиров). Следователно, при сравнения с Батак нас ни интересуват не просто разорени и опожарени села, а такива, в които има масирано избиване на население. При това положение, поне що се отнася до потъпкването на въстанието от април 1876 г., Баташкото клане ясно излиза на преден план.

Батак като „нарицателно“

Но ако Батак и Баташкото клане с основание са станали печално известни, трябва да направим едно уточнение. Името на селището идва от турската дума „батак“, която значи „блато“, „тресавище“ и затова в разговорния български език този турцизъм се използва в смисъл на трудно положение, от който не може да се намери изход; оттук и производните „забатачвам“, „забатачен“ и др. подобни. Неправилно някои от непознаващите истинското значение на думата правят тук връзка с трагичните събития, разиграли се в село Батак през пролетта на 1876 г. Симптоматична грешка в тази насока е допусната в първата публикация на Балева в „Култура“: *„Ако Пиотровски беше отишъл не в Батак, а примерно в Пазарджик (да не се бърка с Татар Пазарджик, днес град Пазарджик), първото село, чиято злочеста съдба Макгахан описва нашироко в кървави багри,⁷⁴ то*

⁷² Гаджанов, Д. Г. Турски източници..., 29-30.

⁷³ Пак там, с. 21.

⁷⁴ В английското издание от 1876 г. не откривам подобно

днес може би щяхме да говорим вместо за „забатачен“ за „запазарджичен“. В публикацията в каталога този пасаж вече е изоставен, но междувременно грешката бе подета от един от академичните критици на Балева – Иван Илчев, който в едно интервю в разгара на скандала възпроизведе с обратен знак тази спекулация. Според Илчев *„Батак се превръща в нарицателна дума още през 80-те години на 19 в. за нещо което е лошо, хаос, от който няма оправия.“*⁷⁵ Нека повторим: въпреки общия си корен, турската дума „батак“ няма нищо общо като значение с Баташкото клане, та да стане *„нарицателна дума“* скоро след него, а и по смисъл това клане не може да бъде сведено до „забатачване“.

Излагането на картината и Иван Вазов

И така единият основен въпрос е какво влияние е добила картината след представянето си по време на Пловдивското изложение от 1892 г. Това е едно значимо за времето си събитие, което предизвиква широк интерес. Част от него е и една своеобразна международна изложба, на която Антони Пиотровски участва със седем свои картини, сред които, най-малкото заради големината си, се откроявала композицията *„Кланетата (sic) в Батак“*.⁷⁶ Както разбираме от специално издавания за случая вестник *„Нашето първо изложение“* *„ИЗВЕСТНИЯТ*

описание на село Пазарджик, напротив, първият обстойно разгледан случай е този на Батак.

⁷⁵ „Скандалът с Батак беше политически удобен. Вестниците също са виновни“. Интервю на Петър Добрев и Иван Бакалов с проф. Иван Илчев. – *Е-вестник*, 5 май 2007: <http://e-vestnik.bg/934>

⁷⁶ Маринов, Ал. и др. *Чудото, наречено Първо пловдивско изложение*. София: ВК „Св. Георги Победоносец“ / УИ „Св.Климент Охридски“, 1992, 95-96.

художник по живописство г. А. Петровски” е бил изрично поканен от организаторите да вземе участие с картини, свързани с българската история.⁷⁷ В крайна сметка полският художник получава една от четирите почетни дипломи в своята област, което е и най-високото от присъжданите отличия.

Като цяло обаче композицията „Баташкото клане” и изобщо изложбата на картини далеч не са били най-голямата атракция на панаира – такава безспорно станал балонът на Луиз Годар. Единствената илюстрация от произведението на Пиотровски в споменатия вестник на изложението е на неговото предложение в конкурса за статуя на тема „България покровителка на земеделието и индустрията”.⁷⁸ Все пак картината „Баташкото клане” е привлякла вниманието на един важен посетител – Иван Вазов. В пътеписа „В недрата на Родопите” той описва – по собствените му думи – „великолепната картина на г. Пиотровски” и казва, че е силно впечатлен от нея, макар немного време преди това да е видял самият Батак, където именно изпитал истински „ужас”.⁷⁹ При

⁷⁷ Нашето първо изложение, бр. 15, 14 март 1892, с. 7.

⁷⁸ Нашето първо изложение, бр. 43, 3 октомври 1892, с. 2.

⁷⁹ Вазов, Ив. В недрата...., 1892, гл. XXX: „В Пловдивското изложение (на връщане в София) аз видях великолепната картина на г. Пиотровски: Клането и пожара на Батак. Аз проверих своите представления за тях с ония, които ни е дало на платно творчеството на живописеца и още един път имах случай да се поклоня пред магията на изкуството. Освещението на нощния мрак от пламъците, в трепливи петна, отразявани от вълните на Стара река, куповете голи и полуголи тела край нея със замръзнали от ужас лица и кървавите рани, които нощта прави черни, групата на убийците с лица покойно-звярски, на половина и зловещо озарени от пожарите, които си делят плячката – всичко това е поразително живо, изразително, блестящо по съвършенството на замисълта и на изпълнението. То възбужда удивление, заедно с едно безпределно чувство от жалост, скръб, негодуване... Но ужас – не. Ужасът се получава там, в самия Батак, когато стъпаш

това положение силното влияние на Вазов (на което мнозина настояваха в дискусиите) вече не изключва принос и на Пиотровски.

И тук има един акцент, който заслужава да бъде отбелязан. Вазов изглежда силно впечатлен от пламъците на картината на Пиотровски и ѝ приписва заглавие, различно от установеното: според него тя се нарича „Клането и пожара на Батак”. Всъщност темата за пожара е централна и в повествованието на самия Вазов и в пътеписа си за Родопите той говори за „зловещата заря на един пожар”, за „отблясъка на някакъв пламък, може би оня, който изпепели Батак...”.⁸⁰ Така или иначе тук Вазов не е повлиян от картината – огънят присъства още в стихотворението „Възпоминания от Батак” от 1881 г. („но плевнята пламна и взе да пращи”, „казаха, че в оня големи огън// изгорял и вуйчо, и дядо, и стрина”, „И черквата наша, чичо, изгоря, // и школото пламна, и девойки двесте// станаха на въглен - някой ги запрях...”). Интересното е, че темата за опожаряването на Батак не се налага на централно място в общественото съзнание, както е при опожаряването на Стара Загора от 1877 г. А това в крайна сметка трябва да ни накара да бъдем скептични към хипотезите за решаващо директно влияние както на картината на Пиотровски, така и на написаното от Вазов за формирането на националната памет за Батак.

Реакциите, провокирани от Пиотровски

Втори важен въпрос е свързан със самия процес на рисуване на картината, който има самостоятелно значение. В определени случаи нещо толкова просто

на земята и под краката ти се чини, че пръщят кокали...”

⁸⁰ Вазов, Ив. В недрата...., 1892, гл. XX и XXV.

като правенето на снимки може да има много сериозни последици – смъртта на бягащите от папараци лейди Даяна и Доди ал-Файед е показателен пример. Доколко обаче художникът Пиотровски е предизвикал дълбоки сътресения в българска среда?

Балева подчертава, че няколко основни творби за Батак се появяват в много кратко време и все след посещението на Пиотровски в селото – през 1891 г. е публикувана пиесата на А. Шопов „Баташкото клание“, а през 1892 г., когато бива изложена картината на Пиотровски – книгата на Ангел Горанов (Бойчо) „Въстанието и клането в Батак“, пътеписът на Вазов „В недрата на Родопите“ и третият том на „Записките“ на З. Стоянов. Както бе споменато, Иван Вазов вижда картината след ходенето си до Батак, където отпреди това искал да отиде. Нека видим как стоят нещата с останалите текстове.

Първият по време случай на евентуално влияние е свързан със Захари Стоянов. Балева разказва, че Пиотровски се е срещал, макар и случайно, със З. Стоянов през 1886 г. и допуска, че именно разговор помежду им ще да е подтикнал З. Стоянов да опровергае Макгахан и да опише въстанието, а не само клането в Батак. Тъй като частта за Батак в „Записките“ е завършена в самия край на живота на автора им, към 1888-1889 г.⁸¹, едно такова влияние не е изключено, но и далеч не е доказано. Във всеки случай не би могло да се приеме, че нещо е накарало З. Стоянов да смени радикално представите си за Батак след средата на 80-те години. Макар и между другото, З. Стоянов сочи Батак не само като място на една от най-големите трагедии, но и като важен център на въстанието още в първия том на

81 Ташев, Т. *Животът на Летописеца. Част II. Парго*. Пловдив, Хр.Г.Данов, 1985, с. 161.

„Записките“, публикуван през 1884 г.⁸², т.е. дълго преди случайната му среща с Пиотровски.

Балева изглежда е права, че З. Стоянов вижда повече героизъм в Батак, отколкото е имало в действителност – впрочем още Д. Страшимиров оспорва „Записките“, където откъслечни изстрели са представени като геройски битки между батачани и башибозуците (30 април, 1 май).⁸³ Това е много вероятно да се дължи и на факта, че З. Стоянов ползва информация от втора ръка. Противно на допускането на Балева обаче, той няма лични мотиви да придава точно на Батак повече героизъм, та да „разширява територията на героичната национална топография“ и да „легитимира за пореден път правото си на политически пост“.⁸⁴ Бунтовната дейност на З. Стоянов не е свързана с Батак, а той, както е знайно, без задръжки и много образно описва сцени на колебание и слабост, на бягства и предателства, заклеява села, градове и цели райони – да припомним само думите му за „шопската София“: „Тя се мъдреше позорно в своето легло, няма дим, няма пламък, няма байрак и бунтовник!“⁸⁵.

Вторият случай, който заслужава внимание, е самото посещение на Пиотровски в Батак. То изглежда е било забележително събитие в живота на селото – в спомените си художникът разказва, че му е била обещана „пълна подкрепа“, посрещнали го с хоро, били събрани голям брой местни жители, за да позират, докарали и помаци от съседните села със същата цел, и изглежда дори му разрешили да разхвърля костите на жертвите

82 Стоянов, З. *Записки...*, 1983, с. 283: „...На всеки от главните пунктове, Копривщица, Клисурса, Батак, Перушица и пр., се изпрати по един препис.“

83 Страшимиров, Д. *История...*, Т. III, с. 239, 245.

84 Балева, М. *Образът на Батак...*, с. 25.

85 Стоянов, З. *Записки ...*, 1983, с. 440.

по пода на църквата за една от снимките. Наистина жалко е, че не се намериха досега други източници, които да покажат какви са били реакциите на самите батачани след идването на Пиотровски, а и по-късно, след излагането на платното му.

Една от хипотезите на Балева е, че книгата на Ангел Горанов е била написана като отговор на това посещение, което ще да е поставило в неудобно положение баща му Петър Горанов. Тя допуска, че и пиесата „Баташкото клане“, публикувана през 1891 г. от името на А. Шопов, може да е дело отново на Ангел Горанов.⁸⁶ Макар обаче да се знае, че Горанов е писал и пиеса за Баташкото клане, най-достоверно ми се струва пояснението на Димитър Църпев, според което тази от 1891 г. има друг автор, който наистина се казва Ангел Шопов и е син на известната батачанка Фота Манчова⁸⁷; от заглавната страница на пиесата разбираме, че по това време той е бил книжар в Станимака (дн. Асеновград). Различен е и стилът на писане в двата случая.

Остава въпросът дали посещението на Пиотровски не е провокирало книгата на Ангел Горанов от 1892 г. Наистина, за оцелелите водачи на въстанието темата за клането е мъчителна и те неизбежно ще трябва да оправдават поведението си – най-вече бягството си от селото в началото на обсадата.⁸⁸ Този проблем обаче съществува и преди посещението на Пиотровски. Така например крайно неблагоприятни за Петър Горанов

⁸⁶ Балева, м. Хиатусът Батак..., 2006.

⁸⁷ Църпев, Д. За научния дебат..., 2007.

⁸⁸ За морални терзания говори половин век след въстанието и Венедиков: „Смущаваше предводителите само мисълта, че в благородното стремление към свобода те са станали неволно причина за злата участ на толкова невинни хора, но се утешаваха с това, че жертвите за принесени за свободата на целия народ.“ – Венедиков, Й. История на въстанието ..., 1929, с. 166.

се оказват сведенията, които пещерският околийски началник и бивш поборник Отон Иванов събрал през есента на 1883 г. по поръчение на З. Стоянов⁸⁹, та предводителят на баташките въстаници пише специално опровержение.⁹⁰ През същата 1883 г. П. Горанов подготвя и свои „Спомени за въстанието в Батак“.⁹¹ Както вече бе отбелязано, още тогава написаното от Горанов става достойствие на З. Стоянов. Оказалият се в ролята на арбитър автор на „Записките“, сам спасил се с бягство след провала на въстанието, не се наема да осъжда Горанов, а само накратко отбелязва: „Няколко души, между които бил и Горанов, един от предводителите, сполучили през нощта да избягат из една долина след много опасни опитвания.“⁹² Впрочем, ако не беше масовото клане, бягството на Петър Горанов (което само по себе си с нищо не е повлияло на последвалата трагедия) не би пораждало проблеми – така бягат почти всички водачи на въстанието.

Влияние на отделните творби

Макар темата за Баташкото клане скоро да изчезва от вестникарските страници и дипломатическите кореспонденции, в продължение на години именно проведените на времето си анкети от западни дипломати и журналисти остават първостепенен източник на информация за него. Сред тях като най-въздействащ се откроява репортажът на Макгахан. Ето например в една от цитираните по-време на скандала дописки за

⁸⁹ Срв.: *Априлското въстание. Анотации на документи и материали*. Т. 2. София, Наука и изкуство, 1955, с. 156.

⁹⁰ Страшимиров, Д. *История...*, Т. III, 241-243.

⁹¹ Методиев, Г. *Епопеята Батак...*, с. 283: намират се на съхранение в Музея на Баба Тонка в Русе, арх. № 154.

⁹² Стоянов, З. *Записки...*, 1983, с. 749.

Батак в пресата, анонимният ѝ автор в няколко абзаца припомня за известния „Батачки сек“. Той сметнал за свой дълг като българин да го спомене, макар трагедията да била добре позната – за нея преди това писали неколцина чужденци, а той самият чел у Макгахан.⁹³ Самият Пиотровски, както показва Балева, изглежда повлиян именно от Макгахан, при все че сходно, макар и не толкова подробно и впечатляващо описание дава и Беринг.⁹⁴

Що се отнася до творбите от началото на 90-те години на XIX век пиесата на Ангел Шопов „Баташкото клание“ е получила сравнително голямо разпространение, ако съдим по дългия списък с предплатили за нея спомоществователи в края на книжката, но като че ли не добива трайна популярност. Книгата на Бойчо, която излиза преди излагането на картината на Пиотровски, изглежда няма незабавен отзвук. Издателят Манчов се оплаквал пред Вазов: „Представете си, три месеца как съм напечатал „Клането в Батак“, а само седем книги съм продал!“⁹⁵ Не е без значение обаче, че сред читателите на книгата е самият Вазов – той преразказва доста от нея в частта за Батак на пътеписа „В недрата на Родопите“, като ѝ отделя значително повече място, отколкото на картината на Пиотровски. Това осигурява допълнителна популярност на казаното в книжката, независимо дали се цитира действителният ѝ автор. Така например в един от текстовете си за Батак Илия Тодев цитира текста на Вазов, но в една от онези части, където народният поет всъщност преразказва книгата на Горанов.⁹⁶

93 Народний глас, год. 2, бр. 64, 4 март 1880, с. 3.

94 Митев, Й. Рапортът..., с. 199.

95 Вазов, Ив. В недрата ..., 1892, гл. XX.

96 История на българите. Т. 2. София, Знание/Труд, 2004, с. 703.

Макар и впоследствие да не постига широка популярност (единственото ѝ фототипно преиздание е от 1991 г.), книгата на Горанов ще бъде ползвана от всички следващи историци на събитията в Батак от 1876 г., започвайки от Димитър Страшимиров. Влиянието ѝ може да се открие и до наше време. Това се отнася основно до изложението на събитията, но имаме и пресни примери на заимстване на интерпретациите, които предлага А. Горанов. В няколко работи на вече цитирания И. Тодев се лансира тезата, че смиреното поведение на батачани пред лицето на смъртта е било плод на „мартирологичната“ им нагласа, оформена под влияние на християнството. Тезата на Тодев определено е направила впечатление – тя е отбелязана като нарушаване на установените табута,⁹⁷ а предизвиква и критиките на онези, които държат да се подчертават ясно актовете на героизъм и съпротива.⁹⁸ Интересното е, че тук Тодев всъщност се присъединява към обясненията на Горанов, който вижда в поведението на батачани пред клането: „оная смирена готовност за смърт, оная безропотна покорност на участта, каквато е завещал в пример нашия Спасител, каквато се среща в житиетата на много почитаеми от светата черква светци“.⁹⁹

Сред творбите, появили с в началото на 90-те години най-известен е текстът на „Записките“ и, заради името на автора си, пътеписът на Вазов „В недрата на Родопите“ – но както казахме, първият ползва записките на бащата Горанов, а вторият – книгата на сина Горанов. Горанови са несравнимо по-слабо известни, но техните

97 Даскалов, Р. Как се мисли Българското възраждане. София, ЛИК, 2002, 291-292.

98 Тодев, И. Батак в Априлското... 1995, 133-134: критична бележка на редактора Я. Янев.

99 Бойчо, Въстанието и клането..., 1892, с. 95.

спомени стоят в основата на всеки разказ за въстанието и клането в Батак, а чрез Захари Стоянов и Иван Вазов версията им за събитията е добила господстващо положение. Това струва ми се е добър пример, за това как по-слабо известни автори и техните творби, могат да имат определящо влияние.

Най-сетнетрябва да добавим, че запопуляризирането на трагедията на Батак важна роля е играл издателят Драган В. Манчов, самият той батачанин. Скоро след клането той издава в Букурещ календар за следващата година с показателно заглавие: „За спомен на батачките и на другите мъченици в България. Народен календар за 1877 г.“.¹⁰⁰ Манчов издава ред учебници по история, където клането е изрично отбелязано и образно описано¹⁰¹, вестници като „Стара планина“ (1876-1877) и после „Народний глас“ (1879-1885), в които срещаме много от споменаванията за Батак, а също така книгите на А. Шопов и А. Горанов (Бойчо). Той, както видяхме, слага последната в ръцете на Иван Вазов.

Инсценирането на снимката с черепите и костите

По време на скандала витаеше усещането, че самото обсъждане на въпроса за костите на жертвите е едно светотатство.¹⁰² Трябва да подчертаем все пак, че и този въпрос е бил вече поставян, при това от несъмнени български патриоти. Така в книгата на Георги Методиев „Епопеята Батак“ се изразява недоволство, че „в съзнанието на поколенията Батак от онова време е само

„куп черепи“¹⁰³, защото така според него не може да се види героизмът на батачани. Защо обаче Баташкото клане е останало в паметта именно с костите и черепите на жертвите?

Тук се изправяме пред една от най-важните хипотези в проекта – за основополагащата роля на Пиотровски във визуалното представяне на Баташкото клане чрез показване на костите на жертвите. Според Балева инсценировката с костите и черепите в църквата „Св. Неделя“ за една от снимките е поставила началото тази традиция. Именно срещу това предположение обаче се появиха сериозни аргументи. На първо място, по време на дискусиите след скандала беше показано, че излагането на костите предхожда посещението на художника в селото: както обърнаха внимание служителите на музея в Батак, сведения за това се откриват у Иречек, който посещава селото през август 1883 г. и описва църквата „Св. Неделя“: *„Пред олтара на ниски полици лежат редове от черепи. При някои от тях има восъчни свещи, при други – цветя. Някои са цели, други са пробити с куршум, но по-голямата част имат отзад белег от тежък удар с ятаган или сабя, повечето са черепи на жени и деца.... По пода и прозорците е пълно с кости.“*¹⁰⁴ Явно излагането на костите и черепите на жертвите значително предхожда появата на нашия художник. Впрочем самият той казва (и Балева го цитира), че в църквата *„и до днес лежат костите на множество избити“*.¹⁰⁵

В аргументацията на Балева има и един съществен проблем, на който почти не бе обърнато внимание – едновременно се говори за картината с клането

100 Стоянов, М. *Българска възрожденска книжнина*. Т.1. София, Наука и изкуство, 1957, с. 238.

101 Кайчев, Н. *Как Батак влезе...*, 2006.

102 „Гавра с костите на Батак.“ – *Труд*, 25 април 2007.

103 Методиев, Г. *Епопеята Батак...*, с. 7.

104 Иречек, К. *Пътувания по България*, София, 1974, с. 516: <http://www.batak-bg.com/MIT%20BATAK.htm>

105 Балева, М. *Образът на Батак...*, с. 18.

и инсценировките за нея (запазените две снимки – батачани пред училището и групата помаци), от една страна, и за снимката с костите в църквата, от друга. Именно костите са „образът“, който най-често представя трагедията на Батак в общественото съзнание. Но макар Пиотровски да казва, че е направил снимки и на църквата, основната инсценировка и картината са извън нея. Именно за направените пред училището снимки Балева дава доказателства, че са направени като основа за рисуването на картината.¹⁰⁶ Впрочем художникът говори експлицитно за инсцениране само на снимките за клането, но не и за тази в църквата.¹⁰⁷ Последната със сигурност също е инсценирана – не само, че „персонажите са подредени в класическа триъгълна композиция“, но костите са разхвърляни по пода на цялата църква, докато иначе са били събрани и подредени.¹⁰⁸ Балева отново отбелязва, че това съответства на описанието у Макгахан (но бих добавил – и на това в останалите анкети от 1876 г.) за разхвърляните из вътрешността на църквата разлагащи се човешки тела.¹⁰⁹ Но колкото и правдоподобно да изглежда това отново да е направено по указание на Пиотровски, тук това не може да бъде подкрепено от паралели с готовата картина, както е при снимката пред училището и снимката с помаците.

106 Пак там, с. 21; снимките са на с. 30-32.

107 Според дневника на Пиотровски в превод на Димитър Г. Димитров: „Направихме няколко, 15-16 снимки, в това число и на църквата, в която и до днес лежат костите на множество избити. Тази църква ще остане за вечни времена така, като паметник, за извършвана на богослуженията е била построена нова. Инсценирахме сцената на клането при училището.“

108 Балева, М. Образът на Батак..., с. 24. В каталога е приложена и една илюстрация на вестник „The Graphic“ от 24 февруари 1877 г., на която по пода на църквата няма кости (с. 32).

109 Пак там, с. 28; срв.: MacGahan, J. A. *The Turkish Atrocities ...*, 1876, p. 29.

Остава въпросът с разпространението на образа с черепите и костите и евентуалната роля на снимката на Димитър Кавра във вътрешността на църквата.¹¹⁰ От снимките на Кавра по-често срещана е тази с батачани пред училището.¹¹¹ Тази в църквата е по-слабо разпространена, а черепите и костите от църквата в Батак са известни от други фотографии, които обаче, както основателно отбелязва Балева, имат различна подредба. На тях виждаме грижливо подредени купчини от черепи; двете може би най-известни са направени пред църквата, като на едната има възрастна жена в черни дрехи и с бастунче¹¹², а другата е без човешка фигура; и на двете черепите са подредени върху маси и се вижда пано с надпис от човешки кости „Останки отъ 1876 г.“; няколко снимки има и от вътрешността на църквата, където се виждат черепите на полиците, както по принцип са стояли, както и споменатото пано.¹¹³ Балева добре предава разликата – при Кавра/Пиотровски костите са „разхвърлени от художника“ и резултатът е „продукт на режисьорското майсторство на Антони Пиотровски“, докато останалите снимки и картичките имат „простовата символика“ и сниманите на тях кости и черепи са „прилежно подредени“.¹¹⁴

Именно втората категория снимки са по-

110 Репродукцията виж във: Балева, М. Образът на Батак..., с. 31.

111 Това е ясно отбелязано и в работата по проекта: М. Балева. – Пак там, с. 20.

112 Според публикувано след скандала интервю, тази снимка е направена през 1927 г. от учителя Койчо Карагитлиев. – Интервю на Тома Биков с Жени Койчева, дъщерята на Карагитлиев. – *Гласове*, бр. 48, 30 ноември – 6 декември 2007, с. 7: http://www.glasove.info/pdf/glasove_2007_48.pdf

113 Тези снимки, в т.ч. пощенски картички виж във: Балева, М. Образът на Батак..., 48-49.

114 Балева, М. Образът на Батак..., с. 24, 25.

разпространени – от тях са правени картички, тях срещаме като илюстрации в историческите публикации. Снимката с подредени пред църквата черепи (без човешка фигура) откриваме в книгата на Венедиков от 1929 г.¹¹⁵ и в малката книжка на Янко Павлов от 1935 г.¹¹⁶ Снимката с подредените черепи и възрастната жена с бастунчето пред църквата е дадена в албума за Батак на Хр. Монов,¹¹⁷ както и в колективното издание върху историята на Батак от 1995 г.¹¹⁸

Някои основни издания минават изобщо без подобна снимка – в „многоотомната“ история на България няма снимки от Батак и виждаме само полуразрушената църква „Св. Архангел“ в Перушица.¹¹⁹ В албум за Априлското въстание в IV окръг, публикуван във връзка със стогодишнината му, Батак е представен със снимки на водачи и участници във въстанието и една снимка само на сградата на църквата отвън, без кости и черепи;¹²⁰ сходно е положението при илюстрирането на книгата на Тр. Керелов.¹²¹ Факт е, че особено през последните десетилетия дори авторите от Батак не държат да публикуват подобни снимки – ето например в публикувания през 2006 г. том 1 от „Историческото богатство на община Батак“ има богат илюстративен материал (като се почне от местните занаяти и се стигне

115 Венедиков, Й. *История на въстанието...*, с. 123.

116 Павлов, Я. *Мястото на Батак в новата българска история*. Пазарджик, 1935.

117 Манов, Хр. *Батак...*, с. 43.

118 *История на Батак*. Я. Янев, ред. Б.м., 1995, илюстрациите са непагинирани, намират се между с. 8 и 9.

119 *История на България*. София: БАН, Т. VI, 1987, с. 394. Също и във: *История на българите*. Т. 2, София, Знание/Труд, 2004, с. 703.

120 Пощов, Ив. *Априлското въстание в IV революционен окръг*. София, Септември, 1976, 96-97.

121 Керелов, Тр. *Батак глава не скланя*. София, БКП, 1966.

до въоръжението на баташките въстаници), откриваме дори снимка от посещение на Тодор Живков¹²², но не и такава с костите на жертвите.

Говорейки за популярността на снимката на Кавра с артистично разхвърляните из църквата кости, Балева обръща внимание на един случай, когато тази фотография е използвана в албум за Априлското въстание, издаден от Дойно Дойнов и Христо Йонков, където е приписана на Перушица.¹²³ Доколко обаче това свидетелства за голямо разпространение на снимката? Или обратно – показва, че бидейки слабо позната, е могло да се получи объркване при използването ѝ? При това в същия албум в частта за Батак е показана една от снимките с „прилежно подредени“ черепи и кости –тази пред църквата.¹²⁴ Снимката на Кавра от вътрешността на църквата откриваме като илюстрация в друга книга на Д. Дойнов, тук вече правилно отнесена към Батак, но за 1876 г., като заедно с това е дадена и снимката с батачани пред училището.¹²⁵ На практика именно скандалът от 2007 г. даде широка популярност на въпросната фотография.

Самата подредба на костите в старата църква на Батак си остава непроменена и след посещението на Пиотровски.¹²⁶ Показателно е свидетелството на Вазов от лятото на 1892 г., което независимо от инсценировките

122 *Историческото богатство на община Батак*. Т. 1. Съст. Е. Пейчинова. Батак, 2006, с. 19.

123 Балева, м. *Образът на Батак...*, с. 26, бел. 6.

124 Дойнов, Д., Хр. Йонков, *Априлското въстание в 1876*. София, Септември, 1976, снимка № 223.

125 Дойнов, Д. *Гюргевският революционен комитет*. София, Септември, 1986, с. 105.

126 Днешната подредба в цървата е по-различна и датира от времето след Втората световна война – черепите и костите са събрани в саркофаг с полуотместен капак, но всъщност затворен с дебело стъкло, който се намира на пода на абсидата.

за снимката на Кавра (или Кавра-Пиотровски) няколко години по-рано, описва същата картина като у Иречек: „При недогорелите останки на олтара са сложени на полички купове черепи: разните дупки и широки цепнатини по тях свидетелствуват за мъченическата смърт на нещастниците.“ Единственото, което Вазов споменава, но не срещаме у Иречек, не би могло да бъде нововъведение на художника Пиотровски: „Един вид епитафия в блудкави стихове е закачена над черепите...“.¹²⁷

Всички по-късни снимки, дори онези, които са направени пред църквата (следователно с едно нарочно разместване на костите и черепите), не изглежда да са повлияни, поне като иконография, от артистичната фотография на Кавра (Кавра-Пиотровски). Напротив, те напомнят за описанието на Иречек от 1883 г. („... на ниски полици лежат редове от черепи... По пода и прозорците е пълно с кости“) и за това на Вазов от 1892 г. („... на полички купове черепи ...“) и отразяват тази обичайна подредба в храма. Изобщо снимката на църквата с разхвърляните в нея кости, дело на гръцкия фотограф Кавра (и най-вероятно направена по указание на Пиотровски), изглежда е първа по време, но нито е най-разпространена, нито е задава модел.

Можем все пак да се запитаме в каква степен именно фотографиите са в основата на популярността на образа с черепите и костите от Баташкото клане. По време на скандала хората почти винаги разказваха за собствените си посещения в църквата – те оставят несравнимо по-силно и трайно впечатление, отколкото чернобелите снимки в албуми и исторически съчинения. Предвид на това, че църквата „Св. Неделя“ в Батак е посещавано място, много хора сами са виждали костите в

127 Вазов, Ив. *В недрата...*, 1892, гл. XXVIII.

църквата, други са слушали за тази смразяваща гледка. Ако се вярва на преценките на по-възрастни посетители, църквата с черепите е била още по-въздействаща преди последната реставрация, при която костите са събрани само на едно място (в споменатия саркофаг).

Запазването на черепите и костите в църквата

Остава да разгледаме въпроса за това как костите на жертвите са останали в църквата. Приемайки, че набожните жители на Батак не са оставили телата на близки и съселяни непогребани с години, Балева търси и намира друго възможно обяснение. Тя допуска, че костите за снимката са взети от костницата на църквата, които не са непременно и само на жертви от 1876 г. Оттук в статията ѝ от май 2006 г. се появява и възприеманата като кощунствена хипотеза, че след този случай батачани са започнали да възпоменават паметта на избитите си съселяни чрез излагане на „мнимите им смъртни останки“; в каталога това е преформулирано като „предполаганите им останки“.¹²⁸

Най-напред едно уточнение за „костницата“. В традиционните погребални обичаи съществува т.нар. второ погребение, което се среща при всички съседни народи на Балканите, а колкото до българите, разпространено е главно в Южна България и само спорадично в Северна. При този обичай на третата, петата, седмата или деветата година след погребението, дори да не се заравя следващ покойник, гробът се разкопава и извадените кости се промиват. Обикновено те се погребват след това наново (Източна Тракия, Странджа), но в някои случаи остават на съхранение в гробищен параклис, в костницата на църквата или,

128 Балева, М. *Образът на Батак...*, с. 24.

ако няма такива, на някое място в нея.¹²⁹ Последното е разпространено в Средните Родопи, където извадените кости се събират в костници в църквата на селото, като на места тази практика се запазва до средата на ХХ век.¹³⁰ Разкриването на подобни по-стари костници е било не веднъж тълкувано именно като че става дума за жертви на масови избивания.¹³¹

Впрочем не е изключено по този начин да са вадени костите именно на жертвите. Така след промиване и изваждане от гроба са запазени черепи на някои бунтовници – такъв е случаят с черепа на Стефан Караджа, чиито гроб е разкопан за повторно погребение осем години след смъртта му, а черепът му остава у баба Тонка Обретенова.¹³² Черепът на Тодор Каблешков е бил поставен в стъклен съд и ние виждаме с него да се снимат оцелели поборници.¹³³

Случаят със запазените черепи и кости в Батак обаче изглежда не е такъв. На първо място трябва да отбележим, че зад погребването или непогребването на избитите е имало и определен политически залог. Още през есента на 1876 г. батачани са били обвинявани, че извадили кости от гробищата, за да изглежда клането още по-зловещо.¹³⁴ Тленните останки, особено ако са на жени и деца, са били най-силното доказателство,

129 Вакарелски, Хр. *Български погребални обичаи. Сравнително изучаване*. София, БАН, 1990, 175-177; Лозанова, Г. *Обичаят „второ погребение“ у българите. Съдържание и функции*. – *Българска етнография*, 1991, 3, 52-57.

130 Райчевски, Ст. *Родопските костници и погребалните обичаи в Южна Тракия*. – *Българска етнография*, 1992, 4, 12-18.

131 Пак там, 14-15.

132 Обретенов, Н. *Дневници и спомени (1877-1939)*. София, ОФ, 1988, с. 58 и бел. 27 на с. 351.

133 Пощов, Ив. *Априлското ...*, 1976, с. 62.

134 Вълчев, А. *Турските въоръжени сили...*, с.41, който цитира вестник *Нова България*, бр. 28, 2 септември 1876.

че са избивани мирни жители.¹³⁵ От друга страна някои обвиняват османските власти, че бързали да погребват избитите, да прикрият стореното. В един писан близо три десетилетия по-късно документ четем „*Грижата на турското правителство е било да прибира трупите на избитите и да ги заравя*“.¹³⁶ Всъщност, както видяхме, властите дълго се забавили да сторят това. Дори през есента в черквата и на някои места из града се виждали трупове. Исмаил Кемал разказва, че именно при посещението на тяхната комисия е било разпоредено да се погребат телата от вътрешността на църквата.¹³⁷ Дали обаче това е било навсякъде и изцяло извършено не можем да сме съвсем сигурни. През октомври 1876 г. Робърт Мор не споменава нищо за непогребани тела,¹³⁸ но според други източници при посещението на лейди Странгфорд през втората половина на октомври на места още имало непогребани трупове.¹³⁹

По-важно обаче е друго – спонтанното отношение на оцелелите към останките от техните близки. Няколко източника разказват, че те помнели и показвали местата, където са били заклани роднините им¹⁴⁰, на тях по време

135 Вазов, Ив. *В недрата...*, 1892, гл. XXVI: „Когато дохождаха англичаните подир два месеца да изпитват, конете им потънали до колене в меса и трупове. Един грабна една китка руси косии от главата на дете и една детинска ръчичка и ги скри в джеба си... Той плачеше, като дете... Той по-после в Смесената комисия, когато турците искали да уверяват, че убитите са само бунтовници, той извадил косицата и ръката, турил ги на масата и викнал разярен: „На бунтовник ли са тия? А? Кажете, на бунтовници ли са тия?“

136 Жечев, Н. *Икономическото положение на Батак в навечерието на Априлското въстание*. – *Векове*, 1975, 1, с. 89.

137 Огнянов, М. *Батак...*, 2007.

138 More, R. *Under the Balkans....*, 1877, p. 94.

139 *Историческото богатство на община Батак...*, с. 60.

140 MacGahan, J. A. *The Turkish Atrocities ...*, 1876, p. 26; More, R. *Under the Balkans....*, 1877, p. 94;

на Задушница палели свещи и плачели, но за съжаление не хвърлят повече светлина върху съдбата на тленните останки на жертвите.¹⁴¹ Що се отнася до времето след клането, Макгахан разказва няколко случая на обезумели от мъка жени, които пазят останките на своите близки – една му показала полузарития скелет на дъщеря си в двора на къщата, друга държала в скута си черепите на трите си деца.¹⁴² Дошлият месеци след него Исмаил Кемал описва подобна сцена: *„При нашето пристигане бяхме посрещнати от няколко стотици жени и момичета, които плачеха и хълцаха, между които една носеше ръката и главата на една жена, и друга – ръката и крака на убито дете.“*¹⁴³ Тези най-крайни случай обаче не са изключения, а отразяват общия срыв сред оцелелите. Иречек, препредава разказаното му, че те опитали да *„издигнат нови колиби между пепелищата на своите жилища и между костите на нещастните роднини и съседи“*, че това били *„хора като че свършено побъркани и полуонемели от нещастията“*.¹⁴⁴ Дори 16 години след трагедията Вазов описва жителите на Батак като необратимо белязани от нея, като не внимава особено при подбора на думите си.¹⁴⁵ Разбираемо е при това

141 *Народний глас*, год. 2, бр. 64, 4 март 1880, с. 3.

142 MacGahan, J. A. Op. cit., p. 27.

143 Огнянов, М. Батак., 2007.

144 Иречек, К. *Пътувания...*, 1974, с. 515; за положението на оцелелите след клането Църпев, Д. – Батак след Априлското въстание – Във: *Историческото богатство...*, с. 72-80.

145 Вазов, Ив. В недрата..., 1892, гл. XXV: *„Оцелелите от огъня и от ножа нещастници, които са предпочели да си зароят съществуването в пепелището и гробищата на своите близки, приличат на повяхналите бурени, които развалините са пропуснали на свят божи, за глухо, охтичаво съществуване. Сякаш върху тези бледни, изпити, плахи лица още стои отвратителната маска, лепната само от страха и ужасите на катастрофата. Тия хора, от които всякой е изгубил най-малко един член от семейството си,*

положение, че наследниците на батачани предпочитат да говорят за героизма на въстанието, вместо за клането и месеците след него.

Сред различните свидетелства ключ към проблема за съдбата на тленните останки на жертвите намираме отново у Макгахан. Той разказва, че хората нямали физически сили да погребат близките си, но проявявали почит към костите им, стига да ги разпознаят. Пасажът заслужава да се цитира изцяло: *„Някои от тези, които са могли да разпознаят костите на близките си са направили слаби опити да ги погребат. Но те нямат лопати, с които да изкопаят гробове, и са слаби и изтощени от глад. Освен това много от оцелелите са жени, които са правили напразни усилия телата на любимите им хора да бъдат засипани с малко пръст. Ние попаднахме на множество доказателства, че във всички случаи, когато е било възможно костите да бъдат разпознати, за тях нежно са се грижели. Ние видяхме множество добре поддържани гробове, които бяха украсени с цветя. Видяхме други, които бяха разрити от дъжда или от кучетата, оставяйки част от скелета открита, които обаче все пак бяха украсени с цветя. Ние дори видяхме черепи, лежащи на земята, на нечий вход или градинска ограда, сякаш някой се грижи за тях, но не ще да ги погребат далеч от погледа си. Видях един полупогребан с лицето нагоре, и гледащ укоризнено към слънчевото небе, с грижливо поставен в устата му букет; но за повечето от тези скелети и кости няма кой да се погрижи.“*¹⁴⁶ Това описание кореспондира с видяното от Иречек през август 1883 г. – точно седем години по-късно: *„При някои от тях [черепите] има*

приличат на хора остали живи, подир тежка ампутация. ... Който иска да види най-лошите, най-озлобените, най-антипатичните хора, нека да поживее в разсипаните места на Тракия.“

146 MacGahan, J. A. *The Turkish Atrocities ...*, 1876, p. 30.

восъчни свещи, при други – цветя. Няколко са завити с кърпи; роднините предполагали, че са намерили в тях останки от своите мили и ги снабдили с особена завивка.”¹⁴⁷ Важно е да подчертаем, че описаните от Иречек грижи за черепите на близките се отличават от онези, познати при ритуала „второ погребение“, които се извършват еднократно преди останките да бъдат положени в костницата.

Съпоставянето на тези две описания подсказва, че въпреки взетите междувременно от властта мерки, част от черепите и костите не са били изобщо заравяни, а направо оставени или прибрани за съхранение в църквата, където близките продължили да се грижат за тях. От основно значение разбира се е разказаното от Макгахан, но свидетелството на Иречек някак потвърждава тази невероятна картина – по един напълно непознат на традицията начин оцелелите след клането започнали да отдават почит на непогребаните останки на своите близки. Така погледнато костите на Батак са свидетелство не само за голямото клане, но най-вече за потресаващото състояние, в което са се намирали оцелелите след него.

Преди да правим общи заключения, може би трябва да се върнем към въпроса за допуснатите в работата на Мартина Балева грешки. Наред със свършено неоснователното според мен обвинение в злонамереност, българските историци ги обясняваха с липса на работа с „извори“ и с непознаване на „историографията“ – това

¹⁴⁷ Иречек, К. *Пътувания...*, 1974, с. 516. Без да бъде непоносима, както през 1876 г., миризмата в църквата се усещала: „Излязохме от тази гробница пак на чист въздух в двора“ (пак там, с. 517).

впрочем са обичайните коментари на всеки опит за „новаторство“. Но наред със случаите на неточно или избирателно цитиране, в изследването на Балева ние видяхме по-скоро предоверяване, буквален прочит на някои от изворите, а не просто пренебрегването им. Казвам „някои“, защото други извори са ползвани критично, и в това отношение работата ѝ има приносен характер. Въпросът с непознаването на историографията също не стои еднозначно – видяхме, че въпреки стремежа да се освободи от наслоените в националната историография интерпретации, Балева неволно е възпроизвела или се е оставила да бъде повлияна от много от тях. Разбира се, ако тя просто беше следвала всички утвърдени постановки, и в дадената от тях насока беше интерпретирала използваните извори, изследването ѝ би било възприето несравнимо по-благоклонно.

Какво можем да кажем в крайна сметка за резултатите от досегашните изследвания по „проекта Батак“? На първо място, работата на Мартина Балева показва, че няколкото най-ранни снимки, свързани с Баташкото клане, са всъщност нарочно направени в края на 80-те години на XIX век инсценировки – те трябвало да послужат за основа при рисуването на картината „Баташкото клане“ на по-късно забравения полски художник Антони Пиотровски. Че това свидетелства за едно сравнително късно навлизане на фотографията в известното родопско село не е най-важното. Възприемането на трите запазени снимки като автентични свидетелства и датирането им ту към 1876, ту към 1878 г. е разбира се недоразумение, което заслужаваше да се изясни. Оттук нататък въпросът е как работата на художника се вписва и евентуално гради националната памет за Баташкото клане.

Сред пострадалите през пролетта на 1876 г. български села, Батак действително е изключителен случай с големия брой на жертвите от извършеното клане и този факт бързо добива известност. Налагането му в обществената памет все пак е по-продължителен процес и когато гледаме публикациите, посветени на Батак, началото на 90-те години на XIX век наистина бележат един своеобразен бум. Това все още не е завършек на формирането на днешната представа за „Батак 1876 г.“ – днешните представи за историята на Априлското въстание в Батак създава едва историографията от междувоенния период и от комунистическо време. Но когато говорим за постепенно оформяне на националната памет за Батак трябва да направим една уговорка. От самото начало общественото съзнание ясно разпознава и помни клането. Онова, което се изгражда като разказ и става по-широко публично достояние от началото на 90-те години на XIX век се отнася до въстанието и оказаната от някои батачани съпротива.

Картината на полския художник Антони Пиотровски допринася за дооформяне и затвърждаване представата за събитията в Батак като клане на мирни, беззащитни хора, а не на едно разбунтувало се население. Версията му е близка до обществения стереотип (и именно затова е трудно да определим какво е нейното собствено влияние), а не до мемоаристиката и историографията, които дават място и на въстанието, и на съпротивата при отбраната на селището. Балева с основание забелязва, че макар в спомените си художникът да разказва как е прочел за Батак в „Записките“ на З. Стоянов, и инсценираните снимки, и картината му са всъщност илюстрация на написаното от Макгахан – автор на най-популярното до това време описание на трагедията.

Така погледнато картината на Пиотровски и снимките на Кавра-Пиотровски не са начало на нова традиция, а по-скоро отражение на господстващите през 80-те години на XIX век представи за събитията в Батак от 1876 г. Така, макар изложена през 1892 г., картината до голяма степен се разминава с другите творби, появили се през 1891-1892 г., които разказват не само за клане, но и за въстание, и за боеве около Батак.

Що се отнася до помненето на Баташкото клане с черепите и костите на жертвите, то тук е трудно да посочим първоизточник и по всичко личи, че Пиотровски е заварил една вече оформена традиция, възникнала спонтанно в месеците и годините непосредствено след клането. Наистина, нейното популяризиране чрез фотографии се извършва през следващите десетилетия. Но макар да е първа по време сред запазените, а и най-артистично композирана, направената от Кавра (Кавра-Пиотровски) фотография във вътрешността на църквата не е получила особено разпространение и не е послужила за модел при подготвянето на следващите. С времето излагането на костите на жертвите придобива трайно национално и политическо значение – то ще поддържа в българското общество спомена за трагедията на батачани. Наистина, през последните десетилетия, когато се налага „героичната“ версия за събитията в Батак от 1876 г., те някак отиват на по-заден план в разказа на историци и местни патриоти. Скандалът от 2007 г. обаче ясно показва, че въпреки техните усилия, общественото мнение сакрализира Баташкото клане и костите на жертвите, но много по-малко знае и се вълнува от Баташкото въстание.

BATAK – THE PROJECT AND THE SCANDAL (An Eyewitness Account)

Alexander Vezenkov

“Batak as a Bulgarian *lieu de mémoire*” was a relatively modest research project aimed at explaining why and how the village of Batak became the most important symbol of the massacres committed by “the Turks” in 1876. Suddenly the project became extremely famous in late April 2007 because it had been presented as an alleged “denial” of the Batak massacre. The first part of present the article is a critical overview of the debates among Bulgarian historians at that time, which in fact followed these accusations and had little to do with the project itself. Further on the article examines the main hypotheses of the original project one by one taking into account all relevant objections. It is claimed that although many of the initial hypotheses did not hold, the research project contributed for a better understanding of the national memory of the Batak massacre.

